

Εμμένεια και δομή

Εισαγωγή: Για το σπινοζιστικό δομισμό

ΟΣΑ ΑΚΟΛΟΥΘΟΥΝ ΕΠΙΧΕΙΡΟΥΝ ΝΑ ΘΕΣΟΥΝ ΣΕ ΔΗΜΟΣΙΑ ΔΟΚΙΜΑΣΙΑ το πρώτο, αποσπασματικό μόρφωμα μιας εργασίας που βρίσκεται ακόμα εν πλήρει εξελίξει. Αντικείμενο της εργασίας αυτής είναι η ίδια η υπόθεσή της: συνοπτικά, η σπινοζιστική διάσταση του ιδιότυπου φιλοσοφικού χώρου που αναπτύχθηκε στη Γαλλία κατά τις δεκαετίες του 1960 και 1970 (κυρίως), και ο οποίος αναγνωρίστηκε – αλλά συνάμα παραγνωρίστηκε – υπό τον προβληματικό χαρακτηρισμό του *δομισμού* (ή μετα-δομισμού). Πιο συγκεκριμένα, η εν λόγω εργασία προτίθεται να διερευνήσει τη συγκροτητική επιρροή που άσκησε σε αυτό το θεωρητικό ρεύμα ένα σχετικώς προσδιορισμένο ενδιαφέρον για τη σκέψη του Σπινόζα, που εξέβαλε σε ορισμένες συγγενείς μείζονες σπινοζικές μελέτες, οι οποίες, με τη σειρά τους, μπορούν να εγγραφούν, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, στη φιλοσοφική παραγωγή του δομισμού. Βεβαίως, είναι γνωστό ότι η απόπειρα ενιαίας πραγμάτευσης του (λεγόμενου) δομισμού είναι εξαιρετικά επισφαλής. Είναι γνωστό, ας πούμε, το μάλλον παράδοξο γεγονός ότι μερικά από τα πλέον εμβληματικά ονόματα αυτού του ρεύματος, μερικοί από τους πλέον χαρακτηριστικούς «δομιστές», δεν θα ήταν καθόλου πρόθυμοι να αναγνωρίσουν τον εαυτό τους υπό αυτό τον προσδιορισμό. Είναι γνωστό επίσης ότι κανείς από τους υποτιθέμενους δομιστές δεν έδωσε ποτέ στο δομισμό (ή έστω στο δομισμό του) εκείνη τη συστηματική μορφή και διατύπωση που θα τον πολιτογρα-

φούσε ως μια αναγνωρίσιμη φιλοσοφία. Είναι λοιπόν ιδιαζόντως ασαφής το εύρος και το νόημα του όρου, πολύ περισσότερο από οποιονδήποτε άλλο, μεγάλο ή μικρό, «-ισμό» στην ιστορία της φιλοσοφίας. Εξακολουθεί να είναι εξαιρετικά παρακινδυνευμένο να αποφασίσει κανείς ποιος και γιατί είναι δομιστής, ή υπό ποία έννοια ακόμα και οι πλέον σημαίνοντες δομιστές είναι, ακριβώς, δομιστές. Και ωστόσο ο προσδιορισμός αυτός επιβιώνει και αποδεικνύεται, παρά τον εξόχως προβληματικό χαρακτήρα του, λειτουργικός: ο όρος γίνεται κατανοητός, ανακαλεί με κάποια ασφάλεια ένα λίγο ως πολύ οριοθετημένο φιλοσοφικό πεδίο και έναν πυρήνα συναφών ονομάτων. Όσα έπονται ενδεχομένως να έχουν κάτι να πουν γι' αυτή την ιδιάζουσα καταλληλότητα-ακαταλληλότητα του όρου «δομισμός».

Όπως ήδη αναφέρθηκε, στο πλαίσιο ή στις παρυφές του φιλοσοφικού χώρου που μας απασχολεί, και σε μια οιονεί συμβιωτική σχέση με αυτόν, άνθησε μια γενεαλογία σημαντικών σπινοζικών μελετών με κοινά ποιοτικά χαρακτηριστικά, που σηματοδοτούν μια ευδιάκριτη τάση στο ευρύτερο τοπίο του σπινοζισμού. Η εν λόγω γενεαλογία είναι περισσότερο προσδιορίσιμη από τον ίδιο το δομισμό και μπορεί να αδρογραφηθεί με τα ονόματα των Μαρσιάλ Γκερού, Ζιλ Ντελέζ, Αλεξάντρ Ματερόν, Πιερ Μασρέ κ.ά.¹ Αυτή η συμβιωτική σχέση υποδηλώνει ότι, ενδεχομένως, η εν λόγω ερμηνευτική του Σπινόζα έπαιξε κάποιον ουσιαστικό ρόλο ως προς τη συγκρότηση του δομιστικού ρεύματος, αλλά και αντίστροφα, ότι κάποια δομιστικά ενδιαφέροντα συνεισέφεραν στη διαμόρφωση της συγκεκριμένης «οικογένειας» αναγνώσεων του Σπινόζα. Αναδεικνύεται έτσι η δυνατότητα αντίστροφης ενόσ αμοιβαίως συγκροτητικού ρόλου: μια σπινοζιστική διάσταση του δομισμού μοιάζει να υπήρξε σύστοιχη με μια «δομιστική» ερμηνευτική προσέγγιση του Σπινόζα, έτσι ώστε να μπορούμε, με το σχετικό ρίσκο, να κάνουμε λόγο για έναν σπινοζιστικό δομισμό σε συνάρεια με έναν δομιστικό σπινοζισμό. Το κείμενο που ακολουθεί αναλαμβάνει αυτό το ρίσκο: η αμφίδρομη αυτή σχέση συνιστά τη βασική προκείμενη, αλλά και αντικείμενο περαιτέρω διερεύνησης, της παρούσας εργασίας.

Εάν αποδεχθούμε αυτή την προνομιακή σχέση, μπορούμε να πούμε με αρκετή ασφάλεια ότι ο Λουί Αλτουσέρ υπήρξε κομβική στιγμή της. Και αυτό γιατί, πρώτον, υπήρξε αναμφισβήτητα ένας

εξέχων «δομιστής», ένας στοχαστής που όχι μόνο συγκαταλέγεται αναμφίβολα στο δομισμό, έστω με τον προβληματικό τρόπο που προαναφέρθηκε, αλλά έπαιξε και πρωτεύοντα ρόλο στη συγκρότηση αυτού του φιλοσοφικού χώρου, συνεισφέροντας αποφασιστικά στη διάνοιξη των διαύλων επικοινωνίας, στην αποκατάσταση του δικτύου ανταλλαγών, συνεργασιών, δανείων (πιστώσεων, χρεώσεων και οφειλών), που διαμόρφωσαν το δομισμό ως έναν φιλοσοφικό χώρο, ακριβώς· δεύτερον, υπήρξε ανοιχτά σπινοζιστής, όχι μόνο με την έννοια μιας σταθερά επανερχόμενης «ομολογίας πίστεως», αλλά κυρίως διά της προνομιακής αναφοράς και προσφυγής στον Σπινόζα στα πλέον κρίσιμα σημεία της θεωρητικής του παρέμβασης (με μια έννοια την οποία θα συζητήσουμε στη συνέχεια)² και τρίτον, επειδή άσκησε σημαντική επιρροή και έδωσε επιπλέον ώθηση στην περαιτέρω ανάπτυξη της «δομιστικής» σπινοζικής έρευνας: όπως σημειώνει ο Γουόρεν Μόνταγκ, προλογίζοντας μια συλλογή κειμένων την οποία επιμελήθηκε από κοινού με τον Τεντ Στόλτσε και η οποία αποσκοπεί στο να αναδείξει ακριβώς τη σπινοζιστική όψη τού εν λόγω ιδιάζοντος ρεύματος σκέψης, «ο αριθμός των σύγχρονων σπινοζιστών, των οποίων η ανακάλυψη ή επαναανακάλυψη των γραπτών του Σπινόζα είναι αδιαχώριστη από τη συνάντησή τους, ως μαθητών, συναδέλφων ή φίλων, με τον Αλτουσέρ τον φιλόσοφο είναι εντυπωσιακός».³

Ο Αλτουσέρ, τώρα, είναι γνωστό ότι σε κάποια κρίσιμη καμπή της φιλοσοφικής του πορείας επιχείρησε μια αναστοχαστική και αυτοκριτική θεματοποίηση αυτής ακριβώς της σχέσης του με το δομισμό και το σπινοζισμό, η οποία, αν εκληφθεί κυριολεκτικώς, μοιάζει να ακυρώνει την υπόθεσή μας – καθώς δε η εν λόγω αυτοκριτική χειρονομία εκφέρθηκε σε πρώτο πληθυντικό πρόσωπο, και όχι βέβαια για λόγους γαλατικής κοσμιότητας, μπορούμε να υποθέσουμε ότι αυτή δεν αφορά αποκλειστικά τον εαυτό του, αλλά αναφέρεται εξίσου σε μια συνιστώσα, τουλάχιστον, του ιστορικού δομισμού.⁴ Συνοψίζοντας λοιπόν στο γνωστό κείμενό του *Στοιχεία αυτοκριτικής*, ο Αλτουσέρ γράφει: «Αν δεν ήμασταν δομιστές, μπορούμε τώρα να ομολογήσουμε γιατί δεν ήμασταν: γιατί φάνηκε ότι ήμασταν, γιατί δημιουργήθηκε αυτή η περίεργη παρεξήγηση, που στάθηκε αφορμή να γραφτούν διάφορα βιβλία. Ήμασταν ένοχοι ενός πάθους

πολύ πιο δυνατού και υπονομευτικού: *ήμασταν σπινοζιστές*».⁵ Η διατύπωση αυτή (όπως και πολλές άλλες ανάλογες, διάσπαρτες στο ίδιο κείμενο) αφήνει να εννοηθεί σαφώς, όχι μόνο ότι ο δομισμός, τουλάχιστον όσον αφορά μια σημαντική συνιστώσα του, υπήρξε εν πολλοίς σπινοζισμός, αλλά και ότι *ο εν λόγω ενεχόμενος σπινοζισμός ήταν αυτός που έδωσε λαβή στη «δομιστική παρεξήγηση»*. Σε άλλα σημεία του ίδιου κειμένου ο Αλτουσέρ μοιάζει να επεκτείνει τη λογική αυτής της οιονεί «αιτιακής» εξήγησης της δομιστικής παρεξήγησης, φτάνοντας μέχρι του σημείου να υποδηλώσει κάποιας μορφής αναγκαιότητα ανάμεσα στο σπινοζισμό και στον αμφιλεγόμενο δομισμό: «Εκείνη την άνοιξη του 1965 όμως δεν μπορέσαμε να είμαστε πάντα εγκρατείς σε ορισμένες σελίδες του *Lire le Capital*, και το “φλερτ” μας με τη δομιστική ορολογία σίγουρα ξεπέρασε το επιτρεπτό όριο [...]. Γιατί είχαμε στο νου μας ένα τελείως διαφορετικό Πρόσωπο από τον ανώνυμο δημιουργό των δομιστικών θεμάτων και της μόδας τους! Θα δούμε σε λίγο ποιο ήταν αυτό το Πρόσωπο».⁶ Λίγες σελίδες πιο κάτω το Πρόσωπο αυτό αποκαλύπτεται και, βεβαίως, δεν είναι άλλο από τον Σπινόζα. Εδώ πλέον ο Αλτουσέρ μοιάζει να λέει ότι το «φλερτ» με το δομισμό προέκυψε κατά κάποιον τρόπο εξαιτίας του εμπλεκόμενου σπινοζισμού: ως εάν να ήταν ο ίδιος ο σπινοζισμός που ερωτοτρόπησε με το δομισμό σε εκείνη τη θεωρητική συγκυρία.

Υπό αυτό το πρίσμα, θα μπορούσαμε να κατανοήσουμε με ένα διαφορετικό τρόπο την αναγκαιότητα της δομιστικής «παρεξήγησης», την οποία μοιάζει να υπονοεί ο Αλτουσέρ: θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι αυτή δεν αφορά μόνο τρίτους, τους σχολιαστές ή τη «δευτερεύουσα βιβλιογραφία», αλλά αυτή την ίδια τη θεωρητική συλλογικότητα που φέρεται να «παρεξηγείται», ότι είναι αυτή που πρωτίστως «παρεξηγεί» τον εαυτό της· τώρα όμως η «παρεξήγηση» αυτή θα μπορούσε να κατανοηθεί διά της αλτουσερικής κατηγορίας της φαντασιακής αυτοερμήνευσης, μίας αυτοερμήνευσης που συμμετέχει καθοριστικά (αλλά όχι αποκλειστικά) στη συγκρότηση της (ατομικής ή συλλογικής) υποκειμενικότητας που δι’ αυτής αυτοερμηνεύεται, μέσω του μηχανισμού της αναγνώρισης-παραγνώρισης που προσιδιάζει στο φαντασιακό. Θα μπορούσαμε λοιπόν να σχηματίσουμε την εικόνα ενός σπινοζισμού που «παρεξηγήθηκε» ως δομι-

σμός δυνάμει μίας εσωτερικής του αναγκαιότητας, που αυτοερμηνεύτηκε συγκροτητικά ως δομισμός· εννοούμε δηλαδή ένα σπινοζισμό που κατά κάποιον τρόπο ήταν ήδη δομιστικός και ένα δομισμό που κατά κάποιον τρόπο συγκροτήθηκε εξ αρχής ως σπινοζιστικός. Υπ' αυτή την έννοια λοιπόν, έστω και με μια δόση ειρωνείας, μπορούμε να πούμε ότι ανάμεσα στα διάφορα βιβλία τα οποία η εν λόγω παρεξήγηση «έδωσε αφορμή να γραφτούν», συγκαταλέγονται το *Pour Marx*, το *Lire le Capital*, αλλά και, εν πολλοίς ή εν μέρει, κάποιες από τις σπινοζικές έρευνες που φάνηκε να συνοδοιπορούν κάποτε με το δομισμό.

Προσπαθώντας τώρα να εντοπίσουμε κατ' αρχήν τον κόμβο διά του οποίου έδρασε η αναγκαιότητα αυτής της συγκροτητικής αυτοερμηνεύσης, διαπιστώνουμε μάλλον εύκολα ότι το «φλερτ» με το δομισμό δεν είναι επιφανειακό, δεν είναι απλή επίφαση, ένα φλερτ με τη δομιστική ορολογία απλώς (όπως, παραπλανητικά, δίνει την εντύπωση η συγκεκριμένη διατύπωση του Αλτουσέρ), αλλά κομβικό και ουσιώδες: η προσφυγή στον Σπινόζα, ρητή ή υπόρρητη, παρεμβαίνει ακριβώς στην απόπειρα συγκρότησης της έννοιας της δομής και της αιτιότητας που της προσιδιάζει, της δομικής αιτιότητας, έννοιας που με τη σειρά της συνιστά βασικό σημείο ισορροπίας ολόκληρης της θεωρητικής κατασκευής του εν λόγω (του σπινοζιστικού, ακριβώς) δομισμού. Ας το πούμε εξ αρχής: πρόκειται για την κατ' αρχήν συσχέτιση της δομικής αιτιότητας με τη σπινοζική εμμενή αιτιότητα.⁷ Από την άλλη πλευρά, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι ένα από τα ιδιάζοντα χαρακτηριστικά τού εν λόγω (του «δομιστικού», σύμφωνα με την υπόθεσή μας) σπινοζισμού έγκειται ακριβώς στην ανάδειξη, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, της εμμένειας, του εμμενούς χαρακτήρα της θεϊκής αιτιότητας, ως προνομιακής οδού για την προσέγγιση στη σπινοζική καινοτομία και την επικαιρότητά της. Είναι λοιπόν η εμμένεια αυτή που μεσολαβεί στο «φλερτ» του σπινοζισμού με το δομισμό.

Βάσει των προηγούμενων λοιπόν, όσα έπονται εκκινούν από, αλλά και θέλουν να υποστηρίξουν, τον ισχυρισμό ότι δεν θα έπρεπε να επικυρώσουμε sans phrase την αντίθεση «σπινοζισμός έναντι δομισμού», που προτείνει η αλτουσερική αυτοκριτική, να την εκλάβουμε κατά τρόπο απλό και κυριολεκτικό. Σύμφωνα με την ερμηνεία

που υποβαστάζει την παρούσα εργασία, τα παραπάνω υποβάλλουν μια πιο σύνθετη εικόνα, στην οποία πρέπει να συμπεριληφθεί η αναγκαία αμοιβαία έλξη (το «φλερτ») μεταξύ σπινοζισμού και δομισμού, τουλάχιστον στη δεδομένη θεωρητική συγκυρία. Από την άλλη πλευρά, βεβαίως, τα παραπάνω υπονοούν επίσης ότι δεν έχουμε να κάνουμε εδώ με μια απλή συγκροτητική σχέση, ούτε με μια απρόσκοπτη φιλοσοφική «συμμαχία», αλλά ότι η εν λόγω έλξη υπήρξε και έδρασε, κατά έναν τρόπο που μένει προς διερεύνηση, ως ένταση. Προκαταλαμβάνοντας όσα ακολουθούν, αυτή η έλξη-ένταση εκφράζεται διά του γεγονότος ότι ο σπινοζισμός και ο δομισμός είχαν, αμοιβαίως, και συγκροτητικά και αποσυγκροτητικά αποτελέσματα: από τη μια πλευρά, ο σπινοζιστικός δομισμός και ο δομιστικός σπινοζισμός συγκροτήθηκαν αμοιβαίως, από την άλλη όμως, ο σπινοζιστικός δομισμός σηματοδοτεί μία εσωτερική διχοτομία του δομισμού, όπως εξάλλου και ο δομιστικός σπινοζισμός συνιστά μια ιδιαίτερη τάση στο πλαίσιο του σπινοζισμού, μια ευδιάκριτη τομή στην εν γένει ερμηνευτική του Σπινόζα. Η αμοιβαία συγκρότηση σπινοζιστικού δομισμού και δομιστικού σπινοζισμού ισοδυναμεί με τη *χάραξη οριοθετικών γραμμών* στο εσωτερικό τόσο του εν γένει δομισμού όσο και του εν γένει σπινοζισμού. Όσον αφορά, ειδικότερα, τον πόλο του δομισμού, μπορούμε να πούμε ότι κατά κάποιον τρόπο ο σπινοζισμός υπήρξε, όχι μόνο στην πορεία, αλλά *εξ αρχής και αείποτε, αυτοκριτικός* για το δομισμό: ο δομισμός επικαλέστηκε ένα σπινοζισμό για να ασκήσει κριτική στον εαυτό του, για να χαράξει διαχωριστικές γραμμές στο εσωτερικό του, για να διχάσει τον εαυτό του, μέσω μιας κίνησης που συγκρότησε τον *σπινοζιστικό*, ακριβώς, δομισμό – κατ' αντιδιαστολή με τον εν γένει, ή τον τρέχοντα τότε δομισμό. Πρόκειται για μια ειδική ανάγνωση της αλτουσερικής αυτοκριτικής, στην οποία εν πολλοίς βασίζεται το παρόν κείμενο, σύμφωνα με την οποία, σχηματικά, στη διακήρυξη «ήμασταν σπινοζικοί, δεν ήμασταν δομιστές», μπορούμε να διαβάσουμε, συμπληρώνοντας, «ήμασταν σπινοζικοί [δομιστές], δεν ήμασταν [απλώς] δομιστές».

Είναι προφανές ότι η θεώρηση του σπινοζιστικού δομισμού υπό την κατηγορία της *αναγκαίας* έλξης-έντασης (έλξης ως έντασης και έντασης ως έλξης) ανάμεσα στους δύο συγκροτητικούς πόλους του, όπως αυτή που προτείνουμε εδώ, οφείλει να αναμετρηθεί με την πρόσληψη του ίδιου ρεύματος με όρους εγγενούς αντινομίας, βάσει μιας κυριολεκτικής αποδοχής της αντίθεσης «σπινοζισμός έναντι δομισμού», πρόσληψη που θα εκλάμβανε το σπινοζιστικό δομισμό ως ένα αδύνατο, εκ κατασκευής θνησιγενές θεωρητικό πρόγραμμα. Υπό αυτή την έννοια, όσα ακολουθούν αντιτίθενται σε ένα πρόσφατο κείμενο του ίδιου του Γουόρεν Μόνταγκ,⁸ ο οποίος, επικεντρώνοντας ειδικά στον Άλτουσέρ, διαβλέπει στην πραγμάτευση της έννοιας της δομής με σπινοζιστικούς όρους μια «ανεπίγνωστη σύγκλιση απολύτως αντιτιθέμενων νοημάτων, μεταξύ των οποίων δεν υφίσταται δυνατότητα συμφιλίωσης».⁹ Η εργασία που ακολουθεί θα αξιοποιήσει κριτικά το εν λόγω κείμενο, στο μέτρο ακριβώς που η διερεύνηση της ιδιότυπης, εκλεκτικής συγγένειας, με όρους έντασης, μεταξύ σπινοζισμού και δομισμού περνά αναγκαστικά από την ανασκευή της άποψης που εκλαμβάνει ως τουλάχιστον ασύμβατους αυτούς τους δύο φιλοσοφικούς πόλους.

Σε όσα έπονται θα παρακολουθήσουμε αρχικώς τον Μόνταγκ στην επιλογή του *νομιναλισμού* ως προνομιακού θέματος για την πρόσβαση στον αλτουσερικό σπινοζισμό, ο οποίος, με τη σειρά του, εκλαμβάνεται εδώ ως παραδειγματική στιγμή της σύγκλισης δομισμού και σπινοζισμού. Από την άλλη πλευρά, ο Άλτουσέρ, σε κάθε περίοδο του έργου του, αλλά περισσότερο απερίφραστα στα ύστερα κείμενά του, επιμένει να θεωρεί το νομιναλισμό ως σύστοιχο του *υλισμού*, πράγμα που επίσης θα αξιοποιήσει ο Μόνταγκ στην κριτική του. Ο Μόνταγκ, τέλος, δεν θα παραλείψει να λάβει υπόψη το γεγονός ότι ο νομιναλιστικός υλισμός συσχετίζεται από τον Άλτουσέρ, εμμέσως πλην σαφώς, με τη σπινοζική *εμμένεια*. Με δυο λόγια, η κριτική του Μόνταγκ θα στηριχτεί εν πολλοίς σε μια συνάφεια, εύκολα εντοπίσιμη στα κείμενα του Άλτουσέρ, μεταξύ των τριών αυτών όρων: νομιναλισμού, υλισμού και εμμένειας.

Ως μια πρώτη ανίχνευση αυτής της συνάφειας, μπορούμε να

ξεκινήσουμε, όπως και ο Μόνταγκ, παραθέτοντας την αναστοχαστική δήλωση του ίδιου του Αλτουσέρ, από τα ύστερα κείμενά του, αναφορικά με την ίδια του τη φιλοσοφική συγκρότηση:

«[Ο Σπινόζα] όχι μόνο απέρριπτε κάθε θεωρία πρωταρχικής θεμελίωσης κάθε νοήματος και κάθε αλήθειας (το *cogito*), [...] αλλά επιπλέον ήταν και νομιναλιστής! Είχα διαβάσει στον Μαρξ ότι ο νομιναλισμός είναι “η βασιλική οδός” προς τον υλισμό. Για να είμαι ειλικρινής, στην πραγματικότητα πιστεύω ότι ο νομιναλισμός δεν είναι η βασιλική οδός προς τον υλισμό, αλλά ο *μόνος νοητός στον κόσμο υλισμός*». ¹⁰

Όπως παρατηρεί ο Μόνταγκ, ο Αλτουσέρ μπορεί να μη διευκρινίζει ευθέως το πώς εννοεί το σπινοζικό νομιναλισμό, το κάνει όμως για το νομιναλισμό εν γένει, χρησιμοποιώντας ως διάμεσο, κατά τον οιονεί συνειρμικό τρόπο που χαρακτηρίζει πολλά από τα ύστερα κείμενά του, την εναρκτήρια φράση από το *Tractatus* του Βίτγκενσταϊν, «die Welt ist alles was der Fall ist», την οποία σχολιάζει ο ίδιος ως εξής: «φράση δυσμετάφραστη, που σημαίνει περίπου το εξής: “ο κόσμος δεν είναι παρά αυτό που είναι η κάθε περίπτωση” [...] αυτή η θέση, ότι δεν υπάρχουν παρά περιπτώσεις, δηλαδή μοναδικά άτομα, καθ’ ολοκληρίαν διακριτά το ένα από το άλλο, είναι η θεμελιώδης θέση του νομιναλισμού». ¹¹

Μπορούμε να πούμε λοιπόν ότι ο νομιναλισμός συλλαμβάνεται ως αντίθεση σε κάθε μορφής *ουσία*, με όρους αφηρημένης και υπερβατικής γενικότητας, ικανής να απορροφήσει την ειδικότητα, την ενικότητα. Η θέση αυτή είναι ενεργός ήδη από την εκκίνηση του φιλοσοφικού διαβήματος του Αλτουσέρ· δεν έχουμε παρά να θυμίσουμε το θέμα της άρνησης του «εν γένει», που επανέρχεται διαρκώς, ως επίμονο μότο, και διαπερνά όλα σχεδόν τα κείμενά του, απαράλλακτα, σε κάθε φράση και περίοδο του έργου του: «δεν υπάρχει η εν γένει παραγωγή», επαναλαμβάνει, παραπέμποντας και σε πασίγνωστες σελίδες του Μαρξ, «δεν υπάρχει η εν γένει εργασία» κ.λπ. Ίσως όμως η πλέον ρηξικέλευθη διατύπωση αυτής της βασικής νομιναλιστικής θέσης να βρίσκεται στο κείμενο του 1962 «Αντίφαση και επικαθορισμός». Εκεί, με αφορμή τον εξαιρετικό χαρακτήρα της ρώσικης επανάστασης του 1917, θα αναρωτηθεί: «δεν θα έπρεπε άραγε να ερωτήσουμε τι το εξαιρετικό έχει αυτή η “εξαιρετική κατάσταση”,

και μήπως, όπως όλες οι εξαιρέσεις, δεν αποσαφηνίζει και αυτή τον κανόνα της – μήπως δεν είναι, εν αγνοία του κανόνα, ο ίδιος ο κανόνας; Μήπως εντέλει δεν βρισκόμαστε πάντοτε σε εξαιρετικές καταστάσεις; [...] εξαιρέσεις, αλλά σε σχέση με τι;»¹² Η θεμελιώδης θέση του νομιναλισμού λοιπόν διατυπώνεται εδώ ως ο κανόνας της εξαίρεσης: ο μόνος κανόνας είναι ο κανόνας της εξαίρεσης, η μόνη γενικότητα είναι η γενικότητα του ειδικού· υπάρχουν μόνο εξαιρέσεις, ή, όπως γράφει ο Μόνταγκ, «μόνο ενικές περιπτώσεις, κάθε μία από τις οποίες πρέπει να εξηγηθεί χωρίς αναφορά σε μια καθολική αρχή, που θα παρείχε τάχα τη γενικότητα στην οποία η ειδικότητά τους θα έπρεπε να αφομοιωθεί».¹³

Η συνάφεια νομιναλισμού και υλισμού θα γίνει προφανέστερη όταν ο Άλτουςέρ θα ορίσει τον υλισμό ως αντίπαλο δέος της ουσιοκρατίας (ή, με άλλη ορολογία, του ρεαλισμού των ουσιών), που συνιστά το παραδοσιακό αντιθετικό ζεύγμα του νομιναλισμού. Πράγματι, ο Άλτουςέρ θα συστηματοποιήσει την υλιστική τοποθέτηση στις σελίδες όπου αποδιαρθρώνει την εσωτερική λογική του αρχετυπικώς ιδεαλιστικού οντολογικού και γνωσιοθεωρητικού σχήματος του εν γένει εμπειρισμού, ο οποίος, σύμφωνα με την ιδιοσυγκρατική ερμηνεία του Άλτουςέρ, είναι ταυτόσημος με την εν γένει ουσιοκρατία.¹⁴ Εκεί θα ασκήσει κριτική σε κάθε διχοτόμηση του πραγματικού σε επιφάνεια και βάθος, ανάμεσα σε εκείθεν και εντεύθεν, ανάμεσα στον κόσμο των φαινομένων και την υπερβατική διάσταση της ουσίας, θα υποστηρίξει, με άλλα λόγια, την κατάργηση μιας σειράς συναφών διακρίσεων μεταξύ ουσίας και έκφρασης, ουσίας και φαινομένου, ουσιώδους και επουσιώδους, δυνάμει και ενεργεία κ.λπ.

Αυτή η αντι-υπερβατική διάσταση του νομιναλιστικού υλισμού αποτελεί τον κρίκο προς τον τρίτο όρο της εν λόγω συνάφειας, την εμμένεια. Ο Άλτουςέρ δεν θα μπορούσε να είναι περισσότερο αποκάλυπτος για το ρόλο της σπινοζικής εμμένειας στη συγκρότηση μίας υλιστικής, αντι-υπερβατικής έννοιας της δομής και της δομικής αιτιότητας, όταν γράφει ότι:

«[...] τα αποτελέσματα [της δομής] δεν είναι εξωτερικά ως προς τη δομή, δεν συνιστούν κάποιο προϋπάρχον αντικείμενο, στοιχείο ή χώρο επί των οποίων η δομή θα ερχόταν να αποτυπώσει τη σφραγίδα της: εντελώς αντίθετα, η δομή ενέχεται στα αποτελέσματά της, συνιστά

αιτία εμμενή στα αποτελέσματά της με τη σπινοζική έννοια του όρου, όπου όλη η ύπαρξη της δομής έγκειται στα αποτελέσματά της».¹⁵

Και εδώ ακριβώς παρεμβαίνει η ένσταση του Μόνταγκ: στην εννοιολόγηση της δομής βάσει της αντι-υπερβατικής και αντι-ουσιολογικής προβληματικής που καθορίζει η συνάφεια νομιναλισμού, υλισμού και εμμένειας, καθώς, όπως ισχυρίζεται, η τελευταία έρχεται σε κατάφωρη αντίθεση με την εγγενή φιλοσοφική γραμματική κάθε έννοιας «δομής», στο μέτρο που η τελευταία μοιάζει να μην μπορεί να κατανοηθεί παρά μόνο με όρους μιας πραγματικότητας του βάθους, μιας οιονεί ουσιώδους πραγματικότητας που διέπει μια εμπειρική επιφάνεια, μιας υποκείμενης βαθμίδας, διά της οποίας ολοποιείται ένα πολλαπλό φαινομένων – απ' όπου και η έννοια αυτή προσλαμβάνει και το προνομιακό επιστημικό καθεστώς της.¹⁶ Καθώς η δομή μοιάζει να προϋποθέτει τη διάκρισή της από το εκάστοτε (δομούμενο) πεδίο φαινομένων, αυτή δεν μπορεί να κατανοηθεί παρά μόνο ως καθοριστική βαθμίδα μιας πραγματικότητας που γίνεται εμπειρικά αντιληπτή, άρα ως μια πραγματικότητα δευτέρου επιπέδου, σε σχέση οντολογικής και γνωσιολογικής προτεραιότητας ως προς την άμεσα αντιληπτή πραγματικότητα. Υπ' αυτή την έννοια, η δομή επέχει θέση ουσίας ως προς τη φαινόμενη πραγματικότητα, της οποίας ακριβώς συνιστά τη δομή.

Ας τα εξετάσουμε λεπτομερέστερα όλα αυτά.

Νομιναλισμός εναντίον ολισμού;

Ο Μόνταγκ, σε ένα πρώτο βήμα του σχετικού επιχειρήματος, αναλαμβάνει να ανασυγκροτήσει το ελλειπτικό συγκείμενο της πιο πάνω συνταύτισης υλισμού και νομιναλισμού από τον Άλτουσέρ, via Σπινόζα και Βίτγκενσταϊν. Αφού λοιπόν αποκαταστήσει, για λογαριασμό του Άλτουσέρ, έναν πρώτο «ορισμό του υλισμού» –όπως είδαμε, πρώτον, μέσω της ταύτισης νομιναλισμού και υλισμού αναφορικά με τον Σπινόζα και, δεύτερον, μέσω του «ορισμού του νομιναλισμού» βάσει της πιο πάνω ερμηνείας της πασίγνωστης πρότασης του Βίτγκενσταϊν– στη συνέχεια μας θυμίζει έναν ακόμα «ορισμό του υλισμού» που παραθέτει ο Άλτουσέρ, μια φράση του Φρίντριχ

Ένγκελς σύμφωνα με την οποία «η υλιστική θεώρηση της φύσης δεν έγκειται παρά στην απλή σύλληψη της φύσης, ακριβώς όπως αυτή υπάρχει, χωρίς καμία εξωτερική πρόσμιξη (admixture)», φράση την οποία συνδυάζει με μια άλλη διατύπωση, ενός φιλοσόφου τον οποίο ο Άλτουσέρ επίσης εντάσσει «στο υπόγειο υλιστικό ρεύμα», του Φρίντριχ Νίτσε, σύμφωνα με την οποία «ο “φαινόμενος” κόσμος είναι ο μοναδικός: ο “πραγματικός” κόσμος έχει απλώς προστεθεί ψευδώς». Συνδυάζοντας λοιπόν αυτούς τους τρεις ορισμούς του υλισμού, πάντα σύμφωνα με τον Μόνταγκ:

«[...] φτάνουμε στην αντίληψη ότι, όταν διαχωρίζουμε τις ξένες προσμίξεις που έχουν προστεθεί ψευδώς στον κόσμο [δηλαδή «σε αυτό που είναι η εκάστοτε περίπτωση»], προσμίξεις που προστίθενται ως η πραγματικότητα της οποίας ο κόσμος είναι απλώς η φαινόμενη μορφή, και έτσι ως το εκείθεν στο οποίο πρέπει να αναχθεί ο κόσμος ώστε να μπορούμε να τον γνωρίσουμε, μας απομένει όχι μόνο ένας κόσμος χωρίς υπερβατικότητα, ένας κόσμος στην καθαρή θετικότητα του είναι του, αλλά επίσης ένας κόσμος που μπορεί να συλληφθεί μόνο ως μη αναγώγιμη διαφοροποίηση, ως άπειρη –δηλαδή μη ολοποιήσιμη– παραγωγή ενικοτήτων, στην οποία ουσία δεν μπορεί να είναι παρά μόνο η ενική ουσία κάθε επιμέρους, διακριτού πράγματος».¹⁷

Όπως βλέπουμε, ο Μόνταγκ συσχετίζει τη σπινοζιστικής προέλευσης συνάφεια νομιναλισμού, υλισμού και εμμένειας με μια κριτική τού εν γένει ολισμού, ο οποίος τίθεται ως σύστοιχο της υπερβατικότητας, του κοινού αντίπαλου δέους και των τριών. Καθώς δε ο ολισμός συνιστά το παραδοσιακό αντιθετικό ζεύγμα του ατομισμού, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι η εν λόγω συνάφεια δεν είναι συμβατή, σύμφωνα με τον Μόνταγκ, παρά μόνο με κάποια εκδοχή ατομισμού – με την επίρρωση, εν προκειμένω, των διατυπώσεων του ίδιου του Άλτουσέρ, που (θυμίζουμε) αναγνωρίζει ως θεμελιώδη θέση του νομιναλισμού το ότι «δεν υπάρχουν παρά περιπτώσεις, δηλαδή μοναδικά άτομα, καθ' ολοκληρίαν διακριτά το ένα από το άλλο» (υπογραμμίζω). Ας τονίσουμε, πριν συνεχίσουμε, ότι ο ατομισμός εδώ χρησιμοποιείται στο μέτρο ακριβώς που ορίζεται στο πλαίσιο της αντιπαραβολής του προς τον ολισμό, κατά τρόπο που θα διευκρινιστεί περισσότερο στη συνέχεια. Είναι γνωστό ότι ένας κοινός

τόπος όσον αφορά το δίπολο ολισμού και ατομισμού συσχετίζει αυτό το τελευταίο με την απάντηση στο ερώτημα της προτεραιότητας του όλου έναντι των μερών του ή αντίστροφα. Ως εκ τούτου, κάνοντας λόγο εδώ για ατομισμό, η έμφαση τίθεται στην αντίληψη περί προτεραιότητας των μερών έναντι του όλου που αυτά συνθέτουν, και λιγότερο στην ειδικότερη παραδοχή (που ωστόσο συνιστά έκφραση της πρώτης) περί απόμων, με τη στενότερη έννοια των αδιαίρετων, απλούστατων οντοτήτων, εκ των οποίων συντίθενται οι διαιρέσιμες σύνθετες. Θα μπορούσαμε να επαναδιατυπώσουμε το ίδιο ερώτημα με όρους «αποτελεσματικότητας»: πολύ σχηματικά, ερωτώντας ποιος από τους δύο όρους της ενεχόμενης σχέσης, το όλο ή τα μέρη, επέχει θέση «αποτελέσματος» και ποιος «αιτίας» ως προς τον άλλο — όπου βέβαια, ανάλογα με την απάντηση, εμπλέκονται ριζικά διαφορετικές έννοιες αποτελεσματικότητας ή αιτιότητας. Υπ' αυτή την έννοια, ο ατομισμός ισχυρίζεται ότι το όλο είναι «αποτέλεσμα» των μερών του, ότι το όλο προκύπτει αιτιακά από τα προϋπάρχοντα μέρη, βάσει της «ουσίας» των τελευταίων.

Για να επανέλθουμε λοιπόν στην κυρίως συζήτησή μας, ο Μόνταγκ τοποθετείται εδώ στο έδαφος του εδραιωμένου αντιθετικού δίπολου ατομισμός-ολισμός, και μάλιστα κατά τρόπο ώστε να συγγέει, ή ακόμα και να ταυτίζει, το δίπολο αυτό με το επίσης εδραιωμένο αντιθετικό δίπολο νομιναλισμός-ουσιοκρατία. Υπ' αυτούς τους όρους, ο νομιναλισμός μοιάζει να συστοιχεί αναγκαστικά με τον ατομισμό, κατά τρόπο ώστε να αντιπαρατίθενται από κοινού με την ανάλογη συστοιχία ουσιοκρατίας και ολισμού: εν ολίγοις, και σύμφωνα με τον Μόνταγκ, ο σπινοζιστικός (υλιστικός, δηλαδή αντι-ουσιοκρατικός) νομιναλισμός έγκειται σε κάποιας μορφής ατομισμό.

Η κίνηση αυτή είναι αναγκαία στην οικονομία του επιχειρήματος του Μόνταγκ, καθώς αποσκοπεί στο να εντοπίσει την ασυμβατότητα μεταξύ σπινοζισμού και δομισμού στην ολιστική φύση της έννοιας της δομής. Ειδικότερα, εάν για τον Μόνταγκ ο μόνος «ορισμός της δομής που είναι συμβατός με το νομιναλισμό, τον μόνο δυνατό υλισμό», είναι αυτός που παραθέσαμε προηγουμένως, σύμφωνα με τον οποίο «η δομή δεν έχει άλλη ύπαρξη πέραν των αποτελεσμάτων της»,¹⁸ η αντινομία που διαπερνά τη συγκρότηση του σπινοζιστικού δομισμού έγκειται στη σχέση αυτής της πρωταρχικής εννοιολογικής

οριοθέτησης με την επίμονη πραγμάτευση της δομής από τον Αλτουσέρ με όρους «όλου». Πράγματι, ο Αλτουσέρ, στις σελίδες ακριβώς όπου επιχειρεί να προσδιορίσει μια αποδεκτή έννοια δομής, και παράλληλα με την προηγούμενη κατ' αρχήν εννοιολόγηση με όρους εμμέλειας, χρησιμοποιεί δύο επακριβώς ανάλογες διατυπώσεις ως ικανές να συλλάβουν την ιδιάζουσα φύση της δομικής αιτιότητας: κάνει λόγο, αφενός, για την *αποτελεσματικότητα του όλου επί των μερών του* και, αφετέρου, για την *αποτελεσματικότητα της δομής επί των στοιχείων της*.¹⁹ Ο Αλτουσέρ μάλιστα χειρίζεται αυτές τις δύο διατυπώσεις ως επί της ουσίας ισοδύναμες, τις εναλλάσσει ελεύθερα ή ακόμα και τις διασταυρώνει (κάνοντας λόγο, φέρ' ειπείν, για την «αποτελεσματικότητα του όλου επί των στοιχείων του»), δίνοντας την εντύπωση, όπως ορθά παρατηρεί ο Μόνταγκ, ότι αντιμετωπίζει τη δομή ως συνώνυμο του όλου²⁰ — και, κατ' επέκταση, τα «στοιχεία» (της δομής) ως συνώνυμα των «μερών» (του όλου). Υπ' αυτή την έννοια λοιπόν, και επί του προκειμένου, ο Μόνταγκ έχει δίκιο: ο δομισμός είναι ένας ολισμός. Η έννοια της δομής, πράγματι, εφόσον είμαστε σε θέση να δώσουμε έναν ελάχιστο όσο και γενικότατο προσδιορισμό της,²¹ αποτελεί μια εγγενώς ολιστική έννοια, στο μέτρο ακριβώς που αποδίδει προτεραιότητα στη δομική σχέση έναντι των σχετιζόμενων όρων, στο δομικό όλο έναντι των στοιχείων του ή των μερών του.

Ο Μόνταγκ τώρα, όπως προείπαμε, κατανοεί τη σπινοζική εμμέλεια και το συναφή νομιναλισμό με αντι-ολιστικούς όρους: ισχυρίζεται ότι, όπως ακριβώς «η υπόσταση δεν είναι πρότερη, λογικά ή χρονικά, των κατηγορημάτων της [...], [έτσι και] το όλο δεν είναι πρότερο των μερών του».²² Και εδώ ακριβώς διαβλέπει ο Μόνταγκ το κρίσιμο σημείο του σπινοζιστικού δομισμού, την άλυτη αντίθεση ανάμεσα στην εγγενώς ολιστική (και άρα κατ' αυτόν ουσιοκρατική) λογική της δομής και τη λογική της εμμέλειας και του νομιναλισμού, και συνεπώς τη μοιραία αντινομία στη χρήση της έννοιας της δομής από τον Αλτουσέρ: συγκεκριμένα, φέρνει αντιμέτωπες τις δύο διατυπώσεις του Αλτουσέρ διά των οποίων, όπως είδαμε, αυτός επιχειρεί μια βασική εννοιολόγηση της δομής: αφενός, την ολιστικής έμπνευσης διατύπωση περί *αποτελεσματικότητας της δομής επί των στοιχείων της* και, αφετέρου, την εμμεναιοκρατικής και νομιναλιστικής έμπνευσης περί *εξαντλητικής ύπαρξης της δομής στα αποτελέσματά*

της. Επιπλέον, όπως θα ήταν αναμενόμενο, ο Μόνταγκ προκρίνει τη δεύτερη έναντι της πρώτης, διότι «τι θα μπορούσε να είναι η δομή ως προς τα στοιχεία “της” εάν όχι μια ενότητα που έχει προστεθεί ψευδώς σε αυτά, ως εάν η κατανοησιμότητά τους να εξαρτιόταν από την αναγωγή της ενικότητας στη γενικότητα»;²³

Με δυο λόγια, το επιχείρημα του Μόνταγκ έχει ως εξής: εάν η δομή τίθεται και ως αιτία εμμενής στα αποτελέσματά της, χωρίς άλλη ύπαρξη πέραν αυτών, και ως όλον προς τα μέρη ή τα στοιχεία του, επί των οποίων έχει «αποτελεσματικότητα», τότε τα αποτελέσματα της δομής δεν μπορεί παρά να είναι τα στοιχεία της. Η κατά Αλτουσέρ δομή, πράγματι, επιβάλλει να κατανοήσουμε τα αποτελέσματά της ως στοιχεία της και, αντιστρόφως, τα στοιχεία της ως αποτελέσματά της: σύμφωνα με τη διατύπωση του ίδιου του Αλτουσέρ, «η δομή δεν είναι παρά ένας ειδικός συνδυασμός των αποτελεσμάτων της».²⁴ Ωστόσο, θέτοντας τη δομή ως όλο, προσ-θέτουμε αναγκαστικά μια ακόμα οντολογική βαθμίδα, την ολοποιητική ακριβώς βαθμίδα, σε εκείνη των αποτελεσμάτων-στοιχείων της. Εάν στην ολιστική λογική ενέχεται αναγκαστικά η θέση ότι το όλον είναι «κάτι περισσότερο» από το σύν-ολο, την αμοιβαία συνύπαρξη, των μερών του —για να επικαλεστούμε έναν ακόμα κοινό τόπο ως προς το εν λόγω ζήτημα— τότε απλούστατα η δομή παύει να «μην έχει άλλη ύπαρξη πέραν των αποτελεσμάτων της», παύει να εξαντλείται σε αυτά. Θέτουμε έτσι «το ακριβές αντίθετο της ύπαρξης της δομής στα αποτελέσματά της· θέτουμε, απεναντίας, ένα όλο ή δομή που όχι μόνο υπερβαίνει τα αποτελέσματά της, δεν εξαντλείται σε αυτά, αλλά διάγει μια λανθάνουσα ύπαρξη πίσω ή πέραν του έκδηλου περιεχομένου, η αλήθεια του οποίου, με τη σειρά της, μπορεί να είναι μόνο αυτό το λανθάνον όλον που είναι καθήκον της ερμηνείας να αποκρυπτογραφήσει».²⁵ Εν κατακλείδι, ο Μόνταγκ προβαίνει σε μια συγκεκριμένη ανάγνωση της σχέσης ανάμεσα στη δομιστική σκέψη και τις σπινοζικές έννοιες του νομιναλισμού και της εμμένειας, η οποία μοιάζει να ακυρώνει κάθε έννοια δομής, ως αναπόφευκτα ολοποιητικής βαθμίδας, εντοπίζοντας μια κρίσιμη αντινομία ανάμεσα σε δύο αποκλίνουσες εννοιολογήσεις της δομής, όπως αυτές εμφανίζονται στο έργο του Αλτουσέρ: αφενός, με όρους σχέσης της δομής προς τα αποτελέσματά της (υπό τον απαράβατο όρο της εμ-

μένειας της πρώτης στα δεύτερα) και, αφετέρου, με όρους σχέσης της δομής προς τα στοιχεία της, την οποία θεωρεί εκ κατασκευής ασύμβατη με τη νομιναλιστική προβληματική της εμμένειας.

Νομιναλιστικός ολισμός

Ωστόσο η ανάγνωση των κρίσιμων συναφών σελίδων καταδεικνύει εύκολα ότι, στην πορεία ορισμού της έννοιας της δομής και της αιτιότητας που της προσιδιάζει, ο Αλτουσέρ φροντίζει πρώτα να διακρίνει προσεκτικά τα δύο ενεχόμενα αντιθετικά δίπολα, δηλαδή αυτά που αντιπαραθέτουν, αφενός, τον ολισμό με τον ατομισμό και, αφετέρου, το νομιναλισμό με την ουσιοκρατία (ένα βήμα που παραβλέπει ο Μόνταγκ στη δική του ανάγνωση, στο μέτρο ακριβώς που τείνει να τα ταυτίσει). Μέσω της κίνησης αυτής, η σύγκλιση νομιναλισμού και ολισμού δεν συνιστά, τουλάχιστον κατ' αρχήν, αντινομία: μπορούμε να πούμε ότι σε αυτό το στάδιο της επιχειρηματολογίας μένει ανοικτή η —ακόμα τυπική— δυνατότητα ενός νομιναλιστικού ολισμού. Στη συνέχεια, πράγματι, η έννοια της δομής συγκροτείται από τον Αλτουσέρ ακριβώς διά του συνδυασμού αυτών των δύο διακεκριμένων διπόλων, έτσι ώστε να φέρνει μαζί τον ολισμό (μέσω της πρώτης οριοθέτησης, που αναγνωρίζει την αποτελεσματικότητα της δομής επί των στοιχείων της) και το νομιναλισμό (μέσω της δεύτερης οριοθέτησης, που θέτει την εμμένεια της δομής στα αποτελέσματά της). Βάσει αυτής της κίνησης, η σύγκλιση μεταξύ ολισμού και νομιναλισμού συνιστά το ίδιο το πρωταρχικό περιεχόμενο της έννοιας της δομής. Η δομή αντιπροσωπεύει έναν εκ κατασκευής αντι-ουσιοκρατικό, υλιστικό, νομιναλιστικό ολισμό, πρώτο βήμα προς τη συγκρότηση του σπινοζιστικού δομισμού. Βεβαίως, όπως θα δούμε αναλυτικότερα και στη συνέχεια, έχουμε να κάνουμε εδώ με μια ειδική εκδοχή ολισμού (έναν νομιναλιστικό, ακριβώς, ολισμό), ο οποίος συναρτάται με μια εξίσου ειδική εκδοχή δομής. Όπως είπαμε, βρισκόμαστε ήδη στην περιοχή του σπινοζιστικού δομισμού: βρίσκεται ήδη σε εξέλιξη η χάραξη διαχωριστικών γραμμών στο εσωτερικό του δομισμού, υπό τη μορφή της χάραξης διαχωριστικών γραμμών στο εσωτερικό του ολισμού.

Έχει σημασία ωστόσο να εξετάσουμε τους θεωρητικούς όρους υπό τους οποίους επιτελείται η διάκριση και, εν συνεχεία, ο συνδυασμός αυτών των δύο αντιθετικών διπόλων. Ο Αλτουσέρ λοιπόν, σε μια πρώτη φάση της συστηματικής του ανάπτυξης, προσδιορίζει τη δομή *a contrario*, δηλαδή διά της διπλής συγκροτητικής αντιπαράβολής της έννοιας της δομής προς τα δύο («και μόνο δύο») συστήματα εννοιών που, όπως υποστηρίζει, έχει στη διάθεσή της «η κλασική φιλοσοφία» για να σκεφτεί το όλον και την αιτιότητα: αφενός, την καρτεσιανής προέλευσης, ατομιστική αντίληψη περί μεταβατικής και αναλυτικής αιτιότητας,²⁶ και, αφετέρου, τη λαϊβνίτειας (και εγγελιανής) προέλευσης «πνευματοκρατική» σύλληψη του όλου. Η πρώτη αντίληψη αντιπαραβάλλεται προς τη δομή επειδή, ακριβώς, *δεν είναι σε θέση να επιληφθεί της αποτελεσματικότητας του όλου επί των μερών του*, δηλαδή επειδή στο πλαίσιο της το όλο εκκενώνεται από κάθε θεωρητικό περιεχόμενο και απορροφάται από το πραγματικό πεδίο των στοιχείων του, προς όφελος ενός μονοδιάστατου, ομοιογενούς, επίπεδου χώρου, όπου δεν μπορεί να υπάρξει «όλον» παρά μόνο ως σύν-ολο των προϋπαρχόντων και εκ των προτέρων δεδομένων μερών του· δεν είναι δύσκολο να συμπεράνουμε ότι αυτή η αντίληψη είναι απολύτως συμβατή, εάν δεν συμπίπτει επακριβώς, με την ατομιστική, ακριβώς, σύλληψη του νομιναλισμού από τον Μόνταγκ, δηλαδή με έναν ατομιστικό νομιναλισμό. Από την άλλη πλευρά, η δεύτερη αντίληψη αντιπαραβάλλεται προς τη δομή επειδή αντιπροσωπεύει έναν ουσιοκρατικό ολισμό, στο πλαίσιο του οποίου «το όλο είναι αναγώγιμο σε μια αποκλειστική αρχή εσωτερικότητας, δηλαδή σε μια εσωτερική ουσία, όπου τα στοιχεία του όλου δεν είναι παρά μορφές φαινομενικής έκφρασης», και όπου είναι δραστικές όλες οι συναφείς κατηγορίες της εσωτερικότητας και της εξωτερικότητας, του ουσιώδους και του επουσιώδους, εν ολίγοις της εσώτερης ουσίας (κατ' αντιπαράβολή με το εξωτερικό φαινόμενο) και της υπερβατικότητάς της ως προς τα αποτελέσματά της — στην περίπτωση αυτή, έχουμε πράγματι να κάνουμε με «μια πραγματικότητα δύο επιπέδων, στην οποία η επιφάνεια συνοδεύεται από ένα βάθος».²⁷ Το «δομημένο όλο», έτσι, αντιπαραβάλλεται συγκροτητικά τόσο προς την ατομιστική αντίληψη ενός όλου που δεν είναι παρά (όλα) τα μέρη του, όσο και προς την ουσιοκρατική αντίληψη

ενός όλου που συνιστά την ουσία των μερών του – με άλλη διατύπωση, ο νομιναλιστικός ολισμός αντιπαραβάλλεται τόσο προς τον ατομιστικό νομιναλισμό όσο και προς τον ουσιοκρατικό ολισμό.

Το σημαντικό σημείο, εν προκειμένω, είναι ότι το ουσιαστικό διακύβευμα αυτής της διπλής αντιπαραβολής είναι η ίδια η σπινοζική εμμένεια. Η εν λόγω θεωρητική κίνηση στην ουσία διανοίγει χώρο για την έννοια της εμμενούς αιτιότητας, χώρο που δεν προβλέπεται σε καμία από τις δύο αυτές γενικές αντιλήψεις. Ας το δούμε συγκεκριμένα. Από τη μια πλευρά, βεβαίως, η ουσιοκρατική (μη νομιναλιστική) εκδοχή ολισμού συνιστά αντίπαλο δέος της εμμένειας: αυτό ακριβώς, όπως θα δούμε αναλυτικότερα στη συνέχεια, αντιπαραβάλλει την εν λόγω αντίληψη περί όλου προς την αντίληψη περί δομημένου όλου: όπως γράφει ο Αλτουσέρ, «ο Λάιμπνιτς και ο Χέγκελ είχαν πράγματι μια [ολιστική] κατηγορία για την αποτελεσματικότητα του όλου επί των στοιχείων του ή των μερών του, αλλά υπό την απόλυτη προϋπόθεση αυτό το όλο να μη συνιστά δομή».²⁸ Από την άλλη πλευρά όμως, μια ατομιστική (μη ολιστική) εκδοχή νομιναλισμού, όπως αυτή υπέρ της οποίας συνηγορεί ο Μόνταγκ, δεν είναι σε θέση να δεξιωθεί παρά μόνο μια τετριμμένη αντίληψη εμμένειας: τα πάντα ανάγονται εδώ σε «έναν επίπεδο χώρο, που διέπεται από μεταβατική, μηχανιστική αιτιότητα, τέτοια ώστε ένα καθορισμένο αποτέλεσμα να μπορεί να συσχετιστεί με ένα αντικείμενο-αιτία, ένα διαφορετικό φαινόμενο: τέτοια ώστε η αναγκαιότητα της εμμένειάς της να μπορεί να συλληφθεί πλήρως στην ακολουθία ενός δεδομένου».²⁹ Αλλά αυτή η τετριμμένη πρόσληψη της εμμένειας, με τη σειρά της, συστοιχεί με την εξίσου τετριμμένη αντίληψη περί όλου την οποία συνεπιφέρει η ίδια η εν λόγω ερμηνεία του νομιναλισμού: την ατομιστική αντίληψη που ανάγει το όλο στο απλό σύν-ολο των μερών του. Το γεγονός αυτό, δηλαδή το γεγονός ότι η ατομιστική σύλληψη συνεπιφέρει, εκτός από μια τετριμμένη αντίληψη περί όλου, και μια εξίσου τετριμμένη αντίληψη περί εμμένειας, μπορεί να εκληφθεί ως ένδειξη όχι μόνο μιας συμβατότητας μεταξύ (σπινοζικού) νομιναλισμού και (δομιστικού) ολισμού, αλλά και μιας αμοιβαίας έλξης μεταξύ των δύο. Ο νομιναλιστικός ολισμός αναδεικνύεται έτσι, από μια σπινοζική προοπτική, όχι απλώς δυνατός αλλά και, κατά κάποιον τρόπο, αναγκαίος: εάν η μόνη αποδεκτή, από σπινο-

ζιστική σκοπιά, έννοια δομής οφείλει να συλληφθεί με όρους εμμένειας, τότε αυτή χρειάζεται τη διπλή τούτη αντιπαράβολή και τον επακόλουθο συνδυασμό των δύο διπόλων, χρειάζεται τη σύγκλιση νομιναλισμού και ολισμού: της είναι αναγκαίος ένας ολισμός (θα επιχειρήσουμε στη συνέχεια να δούμε ποιος).

Η εμμένεια λοιπόν είναι αυτή που διαμεσολαβεί την αμοιβαία έλξη νομιναλισμού και ολισμού, βασική στιγμή του «φλερτ» που συγκροτεί το σπινοζιστικό δομισμό. Ωστόσο η σύγκλιση αυτή έχει τον τροπισμό της έντασης: αφενός, μοιάζει να μην υπάρχει χώρος ανάμεσα στη θετικιστική³⁰ αντίληψη μιας «επιφάνειας δίχως βάθος», μιας μονοεπίπεδης πραγματικότητας, και στην ουσιοκρατική αντίληψη μιας πραγματικότητας δύο επιπέδων, όπου η «επιφάνεια» διπλασιάζεται από ένα «βάθος»: μοιάζει να μην μπορεί να διανοιχθεί έδαφος ανάμεσα στο «ένα» του ατομιστικού νομιναλισμού και στο «δύο» του ουσιοκρατικού ολισμού· αφετέρου, και για τον ίδιο ακριβώς λόγο, η εμμεναιοκρατική σύγκλιση νομιναλισμού και ολισμού συνιστά μεν αμοιβαία έλξη των δύο, η οποία όμως αντιτίθεται στις αντίρροπες τάσεις τόσο του ενός όσο και του άλλου. Η εμμένεια πολώνει το νομιναλισμό και τον ολισμό προς τις σπινοζικές εκδοχές τους, σε αντίθεση προς τις αντίρροπες έλξεις που ασκούν ο ατομιστικός νομιναλισμός και ο ουσιοκρατικός ολισμός. Η εμμένεια έρχεται να χαράξει διαχωριστικές γραμμές στο εσωτερικό και των δύο. Η εμμένεια μοιάζει σαν να «εμποδίζει», αφενός, το νομιναλισμό να εκπέσει στη θετικιστική αντίληψη ενός μονοδιάστατου ή μονοεπίπεδου κόσμου και, αφετέρου, τον ολισμό να αναχθεί στην αντίληψη μιας πραγματικότητας δύο επιπέδων, στην αντίληψη ενός υπερβατικού δεύτερου κόσμου, εσωτερικού ή εξωτερικού ως προς τον πρώτο, του «πραγματικού» κόσμου ή της ουσίας: σύμφωνα με τη ρητώς σπινοζιστική της έννοια, η δομή ούτε απορροφάται από την πραγματικότητα της οποίας θα συνιστούσε τη δομή, ούτε ανάγεται στην ουσία της εν λόγω πραγματικότητας.

Η καταστατική ένταση του νομιναλιστικού ολισμού

Απομένει ωστόσο να αναπτύξουμε αυτή την έννοια δομής που θέλει να είναι εμμεναιοκρατική, την οποία μέχρι τώρα απλώς σκιαγραφήσαμε διά των βασικών εννοιολογικών οριοθετήσεών της, και παράλληλα να διερευνήσουμε τον τύπο όλου που συνιστά το *δομημένο* όλο, δηλαδή να προσδιορίσουμε τον ολισμό που συνιστά ο *νομιναλιστικός* ολισμός. Η διερεύνηση αυτή θα μας επιτρέψει να κατανοήσουμε καλύτερα την ένταση διά της οποίας συγκροτείται ο σπινοζιστικός δομισμός και να εκτιμήσουμε τους όρους βιωσιμότητάς του.

Ας ξεκινήσουμε με τη βασική εμμεναιοκρατική οριοθέτηση της δομής, σύμφωνα με την οποία, θυμίζουμε, «τα αποτελέσματα [της δομής] δεν είναι εξωτερικά ως προς τη δομή, δεν συνιστούν κάποιο *προϋπάρχον* αντικείμενο, στοιχείο ή χώρο επί των οποίων η δομή θα ερχόταν να αποτυπώσει τη σφραγίδα της: εντελώς αντίθετα, η δομή ενέχεται στα αποτελέσματά της, συνιστά αιτία εμμενή στα αποτελέσματά της με τη σπινοζική έννοια του όρου, όπου όλη η ύπαρξη της δομής έγκειται στα αποτελέσματά της» (υπογραμμίζω). Η δομή λοιπόν δεν έχει ύπαρξη πριν ή πέραν των αποτελεσμάτων της. Η δομή δεν είναι υπερβατική ως προς τα αποτελέσματά της, πράγμα που σημαίνει ότι δεν επέχει έναντι τους θέση ουσίας ή γενικότητας. Μεταξύ δομής και αποτελεσμάτων δεν υπάρχει οντολογικό χάσμα, η δομή δεν λαμβάνει χώρα σε κάποιο «επίπεδο» διαφορετικό από αυτό των αποτελεσμάτων της: η δομή δεν συνιστά κάποιο επέκεινα, ένα εκείθεν ως προς το εντεύθεν των αποτελεσμάτων. Κατά μείζονα λόγο, δεν υφίσταται οντολογική προτεραιότητα της δομής έναντι των αποτελεσμάτων της. Μεταξύ δομής και αποτελεσμάτων δεν υφίσταται κανενός είδους οντολογική υποβάθμιση. «Όλη η ύπαρξη της δομής έγκειται στα αποτελέσματά της», και ως εκ τούτου, στη δομή δεν αποδίδεται περισσότερο, ανώτερο ή άλλης τάξης «είναι» σε σχέση με τα αποτελέσματά της.

Από την άλλη πλευρά, τα προηγούμενα δεν μπορούν παρά να ισχύουν και αντιστρόφως: τα αποτελέσματα της δομής επίσης δεν έχουν ύπαρξη πριν ή πέραν της δομής, εφόσον ακριβώς δεν συνιστούν κάποιο «*προϋπάρχον* αντικείμενο, στοιχείο ή χώρο». Εάν η δομή είναι αιτία εμμενής στα αποτελέσματά της, τότε και τα τελευ-

ταία είναι εμμενή στην αιτία τους: *παραμένουν* στη δομή. Η δομή τα εμπεριέχει όλα και εξ ολοκλήρου. Εάν η δομή δεν μπορεί να νοηθεί ως η ουσία των αποτελεσμάτων της, όπως μόλις είδαμε, τούτο σημαίνει ότι δεν υπάρχει εδώ το ανάλογο της διάκρισης μεταξύ του επουσιώδους και του ουσιώδους μέρους μιας πραγματικότητας, ενός πεδίου φαινομένων: δεν υπάρχει μέρος, όψη ή διάσταση του πεδίου των αποτελεσμάτων που να μη βρίσκεται στη δομή, που να μην είναι «δομικό»: με δυο λόγια, *συνιστούν στοιχεία της*. Καθώς δε η δομή δεν έχει ύπαρξη πέραν των αποτελεσμάτων της, αυτά συνιστούν όλα τα στοιχεία της: η δομή δεν έχει στοιχεία πέραν των αποτελεσμάτων της. Η δομή δεν είναι παρά ένας «ειδικός συνδυασμός των αποτελεσμάτων της», για να θυμηθούμε μία ακόμη συναφή οριοθέτηση.

Συνοψίζοντας λοιπόν, η δομή ολόκληρη, χωρίς «υπόλοιπο», βρίσκεται στα αποτελέσματά της, όπως και αντιστρόφως, τα αποτελέσματα βρίσκονται εξ ολοκλήρου, «χωρίς υπόλοιπο», στη δομή. Στο σημείο αυτό παρεμβαίνει η *ολιστική στιγμή της αποτελεσματικότητας του όλου επί των μερών του* (επαναλαμβάνουμε, τα στοιχεία της δομής είναι, ακριβώς, *τα αποτελέσματά της*): το δομημένο όλο, παρότι κατά μία έννοια «δεν είναι παρά» τα στοιχεία του, δεν συντίθεται από αυτά κατά μια ατομιστική, μηχανιστικής και μεταβατικής αιτιότητας, διαδικασία που βαίνει από τα μέρη προς το όλο. Εάν η δομή ως προς τα στοιχεία της επέχει θέση όλου ως προς τα μέρη του, αυτό δεν έγκειται στη συνύπαρξη, την αμοιβαία προσαρμογή ή τη συνάρθρωση – εντέλει σε κάποιας μορφής *σύν-ολο* ή *άθροισμα* – των μερών του, τα οποία, με τη ίδια κίνηση, θα εκλαμβάνονταν ως πρότερα, *προϋπάρχοντα* του όλου ή *προ-δεδομένα* στοιχεία, και έτσι θα είχαν ύπαρξη πέραν ή πριν της δομής.³¹

Από την άλλη πλευρά, το γεγονός ότι το όλο δεν αποτελεί το σύνολο ή το άθροισμα των μερών του συνεπάγεται ότι τα μέρη αυτά δεν χαρακτηρίζονται από ελλειπτικότητα και αμοιβαία συμπληρωματικότητα ως προς το όλο που συναποτελούν. Εάν δεν συνιστούν από κοινού άθροισμα, το κάθε ένα από αυτά δεν συνιστά υπόλοιπο του όλου. Εάν θέλουμε να είμαστε συνεπείς, εν προκειμένω, πρέπει να δεχτούμε ότι τα εν λόγω «μέρη» ενός αυθεντικού (δηλαδή, ενός ολιστικού) όλου δεν συνιστούν *μέρη*, με την κυριολεκτική έννοια, στο μέτρο ακριβώς που δεν χαρακτηρίζονται από *μερικότητα*. Οφείλου-

με εδώ να φέρουμε ως το όριο της λογικής της τη ριζική αντίθεση στην ατομιστική αντίληψη για τη συγκρότηση ή τη σύνθεση του όλου, διά της οποίας προκύπτει ο εν λόγω ολισμός, ο εμμεναιοκρατικός και νομιναλιστικός ολισμός: ο τελευταίος, μιλώντας κυριολεκτικώς, έγκειται σε μια αντίληψη *όλου χωρίς μέρη*. Με άλλα λόγια, χρειάζεται να διακρίνουμε εδώ με κάθε αυστηρότητα τη *συνθετότητα* που χαρακτηρίζει τη δομή ως όλο, από κάθε εκδοχής *συνθετικότητα* από προ-δεδομένα μέρη, τα οποία θα εκλαμβάνονταν ως πρότερα του όλου το οποίο *αυτά* συνθέτουν, σύμφωνα με τη φύση ή την *ουσία* τους. Εάν λοιπόν η δομή (ή το όλο) βρίσκεται εξ ολοκλήρου στα αποτελέσματά της, στα στοιχεία της ή στα «μέρη» της, εάν είναι το όλον των στοιχείων της, αυτό δεν σημαίνει ότι *επιμερίζεται* στα αποτελέσματα ή στα στοιχεία της: αυτό σημαίνει, αντιθέτως, ότι *ολόκληρη* η δομή βρίσκεται σε κάθε αποτέλεσμα και σε κάθε στοιχείο της.³²

Αυτή η αυθεντικώς ολιστική αντίληψη όλων δίχως μέρη συνεπάγεται επίσης τον *ανεξάντλητο* χαρακτήρα της δομής και, κατά συνέπεια, τον μη απ-αριθμήσιμο χαρακτήρα του δομημένου όλου: η δομή είναι ανεξάντλητη, πράγμα που σημαίνει ότι δεν μπορεί να υπάρξει εξαντλητική απαρίθμηση των στοιχείων της, γιατί τότε αυτά θα έπρεπε να είναι μέρη, με την κυριολεκτική ή τετριμμένη έννοια, θα έπρεπε δηλαδή να χαρακτηρίζονται από μερικότητα, και το δομημένο όλο θα έπρεπε να συνιστά το σύνολο ή το άθροισμα των εν λόγω μερών. Εάν η δομή είναι *σύνθετη*, και όχι συντιθέμενη από τα προ-δεδομένα μέρη της, η εν λόγω συνθετότητα είναι *άπειρη*: βρίσκουν εδώ τη θέση τους οι επεξεργασίες του Αλτουσέρ για την αείποτε πρωτοκαθεδρία της συνθετότητας επί της απλότητας, σε κάθε επίπεδο ανάλυσης («από την πρώτη μέχρι την τελευταία στιγμή, η μοναχική ώρα της “τελευταίας ανάλυσης” δεν φτάνει ποτέ»), για το «πάντοτε-ήδη προ-δεδομένο μίας δομημένης σύνθετης ενότητας».³³

Ωστόσο χρειάζεται να μη λησμονήσουμε εδώ τη διπλή συγκροτητική αντιπαράβολή του δομημένου όλου, όχι μόνο ως προς το μηχανιστικό και μεταβατικό καρτεσιανό όλο, αλλά και ως προς το «πνευματοκρατικό» λαϊβνίτειο. Όσο μας αφορά εδώ, αυτό το δεύτερο σκέλος της *a contrario* συγκρότησης της έννοιας της δομής συνεπάγεται ότι, εάν τα στοιχεία της δεν συνιστούν «μερικά μέρη», καθώς στο κάθε ένα από αυτά είναι εμμενής ολόκληρη η δομή, από

την άλλη πλευρά δεν συνιστούν ούτε «ολικά μέρη», *pars totalis*, με την έννοια που προσιδιάζει στο ουσιοκρατικό όλο του Λάιμπνιτς, απέναντι στο οποίο η εμμεναιοκρατική αντίληψη περί δομημένου όλου έχει εκ κατασκευής οριοθετηθεί. Χρειάζεται να θυμηθούμε εδώ ότι, στο πλαίσιο του λαϊβνίτειου όλου, «η διαφορά ή η ενικότητα των στοιχείων είναι απλώς “φαινομενική”, καθώς το κάθε ένα αποτελεί έκφραση μιας εσωτερικής αρχής ή ουσίας, στην οποία ως εκ τούτου είναι αναγώγιμο».³⁴ Κατ’ αντιδιαστολή λοιπόν, τα στοιχεία του νομιναλιστικού και εμμεναιοκρατικού δομημένου όλου είναι πραγματικώς, και όχι κατ’ επίφαση, διαφοροποιημένα, στο μέτρο ακριβώς που δεν εμπίπτουν ή δεν υπάγονται στην εσωτερική αρχή ή ουσία που θα συνιστούσε το όλον. Η άπειρη συνθετότητα της δομής συστοιχεί εν προκειμένω με την άπειρη διαφοροποίηση των στοιχείων της.

Είμαστε πλέον σε θέση να ψηλαφήσουμε καλύτερα την εσωτερική ένταση μιας σπινοζιστικής έννοιας δομής, συγκροτημένης στη βάση της σύγκλισης νομιναλισμού και ολισμού, δηλαδή της κατ’ αρχήν εννοιολόγησης της δομής με όρους εμμένειας: μια τέτοια δομή μοιάζει να μην μπορεί να βρει τη θέση της ανάμεσα σε μια «επιφάνεια» και ένα «βάθος», στο μέτρο που συνιστά ένα όλο, το οποίο δεν είναι υπερβατικό ως προς το πεδίο των «μερών» του, των διαφοροποιημένων στοιχείων ή των ενικοτήτων τις οποίες ολοποιεί, ενώ, από την άλλη πλευρά, τα εν λόγω διαφοροποιημένα στοιχεία ή ενικότητες δεν είναι ό,τι υπάρχει, «ένας κόσμος στην καθαρή θετικότητα του είναι του», και ως εκ τούτου δεν συνιστούν «δεδομένες» οντότητες, οι οποίες θα συνέθεταν, απλώς διά της αμοιβαίας συνύπαρξης και αλληλεπίδρασής τους, το σύν-ολό τους. Παράλληλα, αυτή η ένταση είναι επίσης και ένταση ανάμεσα στην πολλαπλότητα και την ενότητα: από τη μια πλευρά, έχουμε το πεδίο της πολλαπλότητας και της διαφοροποίησης – και μάλιστα, όπως είδαμε, της άπειρης διαφοροποίησης, την οποία επιζητεί ο Μόνταγκ – και, από την άλλη, τη στιγμή της ενότητας, την ανεξάλειπτη βαθμίδα όπου η πολλαπλότητα ενοποιείται διά της ολοποίησης. Η δομή λοιπόν μοιάζει να έχει δύο αδιαχώριστες όσο και μη αναγώγιμες όψεις ή «επίπεδα», ανάμεσα στα οποία λαμβάνει χώρα η καταστατική της ένταση: είναι Πολλά και Ένα, είναι πολλαπλή και ενιαία, είναι πληθυ-

ντική και ενική. Η εμμεναιοκρατική δομική αιτιότητα, η σχέση ανάμεσα στη δομή και το πεδίο των αποτελεσμάτων της, αναφέρεται αναγκαστικά σε δύο επίπεδα που είναι ένα, ή σε ένα επίπεδο που είναι δύο· η δομή αιωρείται στο όριο, ή στο κενό, ανάμεσα στο ένα και στο δύο, εγγράφεται αναγκαστικά σε μια οριακή, *αναιρούμενη αλλά ανεξάλειπτη*, δυϊκότητα.

Το ανεξάλειπτο της εν λόγω δυϊκότητας είναι το ίδιο το ανεξάλειπτο της δομής: μπορούμε να περιγράψουμε την ίδια ένταση λέγοντας ότι η δομή, παρότι δεν έχει άλλη ύπαρξη πέραν των αποτελεσμάτων της, παρότι συνιστά ένα όλο που δεν είναι παρά τα «μέρη» του, παρότι από μια άποψη *ταυτίζεται* με τα στοιχεία της, ωστόσο δεν απορροφάται από αυτά, δεν συγχωνεύεται με αυτά σε ένα αδιαφοροποίητο, ομοιογενές και μονοδιάστατο πεδίο· η δομή δεν είναι περιττή, μια «ξένη πρόσμιξη» που «προσ-τίθεται ψευδώς» στην έκδηλη επιφάνεια της πολλαπλότητας και της διαφοροποίησης. Έτσι, ο Άλτουσέρ μπορεί να μιλά για *απούσα* δομή, για τη δομή ως «απούσα αιτία», με την έννοια ακριβώς ότι είναι παρούσα μόνο στα αποτελέσματά της, ωστόσο *απούσα* αιτία δεν σημαίνει *εξαλείψιμη*, αφαιρέσιμη και αφαιρετέα (ως ψευδής προσθήκη, ακριβώς), δηλαδή δεν συνεπάγεται την απορρόφηση της δομικής αιτιότητας, της αιτιότητας *μεταξύ της δομής και των στοιχείων της*, στην εσωτερική αιτιότητα του πεδίου των στοιχείων, μια αιτιότητα αναγκαστικώς μεταβατική και μηχανιστική, η οποία θα λαμβάνει χώρα *μεταξύ των στοιχείων*, δυνάμει μιας τετριμμένης εμμένειας.

Δομιστικός σπινοζισμός

Στο σημείο αυτό μπορούμε να επιχειρήσουμε μία πρώτη υποστήριξη της υπόθεσής μας, σύμφωνα με την οποία ένας δομισμός αναζήτησε προνομιακά στον Σπινόζα τα θεωρητικά μέσα για να συγκροτηθεί διαφοροποιούμενος ως σπινοζιστικός δομισμός, ήδη σε συστοιχία με ένα σπινοζισμό που συγκροτήθηκε διαφοροποιούμενος ως «δομιστικός», αναδεικνύοντας στον Σπινόζα τις κατηγορίες που απαντούσαν στο επιτακτικό ζητούμενο του πρώτου. Σύμφωνα με τα παραπάνω, το ζητούμενο αυτό δεν ήταν άλλο από την εννοιολογική σύλληψη

«του προσδιορισμού των στοιχείων ενός όλου από τη δομή του όλου, [που] έθετε ένα απολύτως νέο πρόβλημα στις πλέον αντίξοες θεωρητικές περιστάσεις, καθώς δεν υπήρχαν διαθέσιμες φιλοσοφικές έννοιες για την επίλυσή του. Ο μόνος θεωρητικός που είχε στο παρελθόν την πρωτοφανή τόλμη να θέσει αυτό το πρόβλημα και να αδρογραφήσει μία πρώτη λύση του ήταν ο Σπινόζα».³⁵ Αυτό που υπονοείται στην τελευταία φράση είναι, βεβαίως, η σπινοζική «θεωρία της εμμένειας»,³⁶ η οποία γίνεται έτσι το κρίσιμο διαμειβόμενο σε τούτη τη συγκροτητική συναλλαγή. Εάν ίδιον του σπινοζιστικού δομισμού είναι η εννοιολόγηση της δομής με όρους εμμένειας, με τον τρόπο που επιχειρήσαμε να δείξουμε προηγουμένως, ίδιον του γαλλικού «δομιστικού» σπινοζισμού είναι η επικέντρωση στη σπινοζική εμμένεια,³⁷ την οποία αναδεικνύει ως απόκριση στα ζωτικά δομιστικά ενδιαφέροντα.

Βασικό κοινό στοιχείο λοιπόν αυτών που αποκαλούμε εδώ «δομιστικές» σπινοζικές μελέτες είναι η ανάδειξη του εμμενούς χαρακτήρα της θεϊκής αιτιότητας ως θεμελιώδους θέσης του σπινοζισμού.³⁸ Η εμμενής αιτιότητα παρεμβαίνει μεταξύ του Θεού και όλων των «πραγμάτων», των οποίων αυτός συνιστά την αιτία, δηλαδή των «αποτελεσμάτων» του. Στο κείμενο της *Ηθικής*, ειδικότερα, η εμμενής αιτιότητα του Θεού εισάγεται, ως γνωστόν, στο θεώρημα 18 του Α' μέρους, σε αντιδιαστολή με τη μεταβατική αιτιότητα: όπως σημειώνει ο Γκερού,³⁹ στο πλαίσιο της εμμενούς αιτιότητας, η δράση της αιτίας δεν μεταβιβάζεται από ένα «δρων» σε ένα «πάσχον», που την υφίσταται όντας σε μια εξωτερική σχέση (άμεση ή έμμεση) με το πρώτο. Η αιτία και τα αποτελέσματά της δεν είναι πραγματικώς διακριτά. Η εμμενής αιτιότητα έγκειται λοιπόν στη μη διάκριση, και υπ' αυτή την έννοια στην οντολογική ταυτότητα, αιτίας και αποτελέσματος. Από την άλλη πλευρά, αυτό είναι και το ουσιώδες χαρακτηριστικό της ειδικώς σπινοζικής έννοιας της έκφρασης, της εκφραστικής αιτιότητας, ή του εκφραστικού χαρακτήρα της εμμενούς αιτιότητας, έννοιας διά της οποίας ο Ντελέζ προσπελάζει προνομιακά το σπινοζισμό, όπου «η εμμένεια εμφανίζεται ως εκφραστική, και η έκφραση ως εμμενής, σε ένα σύστημα λογικών σχέσεων όπου οι δύο έννοιες είναι σύστοιχες»:⁴⁰ εάν το αποτέλεσμα, στο μέτρο ακριβώς που δεν διακρίνεται από την αιτία του όπως θα διακρινόταν ένα

«πάσχον» από ένα «δρων», συνιστά έκφραση της ίδιας της δράσης της αιτίας,⁴¹ η εκφραστική σχέση που παρεμβαίνει εδώ έγκειται στο γεγονός ότι «αυτό που εκφράζεται δεν έχει ύπαρξη πέραν των εκφράσεών του. Κάθε έκφραση συνιστά, θα λέγαμε, την ύπαρξη αυτού που εκφράζεται».⁴²

Εάν τώρα η εκφραστική εμμένεια διέπει την παραγωγή του κόσμου ή του σύμπαντος, της *natura naturata*, από τον Θεό, πρώτη στιγμή ή «αναβαθμός»⁴³ αυτής της παραγωγής είναι η παραγωγή του ίδιου του Θεού ή της *natura naturans* από τον εαυτό του, εφόσον ακριβώς «το είναι των πραγμάτων ταυτίζεται με το είναι του Θεού, και κάθε παραγωγή πραγμάτων από τον Θεό δεν είναι παρά παραγωγή του Θεού από τον ίδιο».⁴⁴ Εάν η εκφραστική εμμένεια «παρεμβαίνει» μεταξύ του Θεού-αιτίας και του Θεού-αποτελέσματος, σύμφωνα με τις διατυπώσεις του Γκερού, η ίδια η συγκρότηση του Θεού-αιτίας επιτελείται ήδη σύμφωνα με την εκφραστική ή εμμενή αιτιότητα. Σύμφωνα με τον Ντελέζ, «η φύση του Θεού, ως *natura naturans*, είναι εγγενώς εκφραστική. Η έκφραση αυτή είναι τόσο φυσική, ή ουσιώδης, στον Θεό, ώστε δεν αντανακλά απλώς έναν ήδη συγκροτημένο Θεό, αλλά συνιστά μια εκδίπλωση της θεϊκότητας, μια λογική και γενετική συγκρότηση της θεϊκής υπόστασης».⁴⁵ Υπ' αυτή την έννοια, όπως σημειώνει και ο Γκερού, η εμμένεια συνιστά καθολικοποίηση της *causa sui*, πρωταρχική εκδήλωση της οποίας συνιστά η εκφραστική συγκρότηση της υπόστασης του Θεού διά των κατηγορημάτων στα οποία αυτός εκφράζεται· με δυο λόγια, «η υπόσταση εκφράζεται ήδη στα κατηγορήματα που συνιστούν τη *natura naturans*, αλλά τα κατηγορήματα με τη σειρά τους εκφράζονται στους τρόπους που συνιστούν τη *natura naturata*».⁴⁶ Υπ' αυτή την έννοια, θα μπορούσαμε να πούμε ότι τόσο τα κατηγορήματα όσο και οι τρόποι συνιστούν *αποτελέσματα* του Θεού, με την έννοια ότι αυτός συνιστά την εμμενή ή εκφραστική αιτία τους.

Ωστόσο, όπως ρητώς επισημαίνει ο Ντελέζ, στην εκφραστική σχέση γενικά, ο ένας πόλος, ο πόλος της αιτίας ή του εκφραζομένου, είναι *ενικός*, ενώ ο άλλος, ο πόλος των αποτελεσμάτων ή των εκφράσεων, είναι *πληθυντικός*. Στην εμμένεια η αιτία γράφεται στον ενικό και τα αποτελέσματα στον πληθυντικό: η εκφραστική εμμένεια λαμβάνει χώρα μεταξύ της υπόστασης και των κατηγορημά-

των, μεταξύ του (κάθε) κατηγορήματος και των τρόπων του, εντέλει μεταξύ της υπόστασης και των τρόπων. Η έκφραση ή η εμμένεια λαμβάνει χώρα μεταξύ της ενότητας και της πολλαπλότητας και διαφοροποίησης, συνιστά σχέση του Ενός και των Πολλών: «Η έκφραση, αφενός, είναι εξ-ήγηση (explication), μια εκδίπλωση αυτού που εκφράζεται, το Ένα που εκφράζει τον εαυτό του στα Πολλά (η υπόσταση εκφράζει τον εαυτό της στα κατηγορήματά της, και αυτά τα κατηγορήματα εκφράζουν τον εαυτό τους στους τρόπους τους). Η πολλαπλή του έκφραση, αφετέρου, ενέχει Ενότητα. Το Ένα παραμένει ενεχόμενο σε αυτό που το εκφράζει, αποτυπωμένο σε αυτό που το εκδιπλώνει, εμμενές σε ό,τι το εκδηλώνει: από αυτή την άποψη, η έκφραση συνιστά ένα εμπεριέχεσθαι».⁴⁷

Όπως είναι γνωστό, στον Σπινόζα η εν λόγω πολλαπλότητα και διαφοροποίηση είναι άπειρη. Μία από τις πολλές όψεις αυτής της θεμελιώδους θέσης είναι η συνύφανση της «ποσοτικής» με την «ποιοτική» όψη του απείρου: τα Πολλά είναι άπειρα επειδή είναι απείρως διαφοροποιημένα. Αυτό που διακυβεύεται εδώ είναι η «φύση του απείρου», η «θετικότητά» του,⁴⁸ η οποία συναρτάται με την αντιπερβατική αιχμή της εμμένειας, με την αντίθεση της τελευταίας στις ίδιες τις προϋποθέσεις της ουσιοκρατικής λογικής, και ως εκ τούτου με το σπινοζικό νομιναλισμό. Άπειρη διαφοροποίηση σημαίνει εν προκειμένω τη μη υπαγωγή της πολλαπλότητας στην ουσία. Έχουμε εδώ την κομβική στιγμή της «θεωρίας διακρίσεων» του Σπινόζα, όπως ανασυγκροτείται από τον Ντελέζ, δηλαδή τη ριζική αποσυσχέτιση της πραγματικής διάκρισης από την αριθμητική διάκριση, αποσυσχέτιση που, από μια συγκεκριμένη σκοπιά, μπορεί να διαβαστεί ως «κριτική» της αριθμητικής διάκρισης, δηλαδή ως κατάργηση της ίδιας της προϋπόθεσης της αριθμητικής διάκρισης, όπως την εκθέτει ο ίδιος ο Σπινόζα (*Ηθική*, μέρος Α', θεώρημα 8, σχόλιο 2): την υπαγωγή των (πολλών) αριθμητικώς διακριτών πραγμάτων – των πραγμάτων που έτσι θα επιδέχονταν αρίθμηση – υπό την ίδια έννοια ή ορισμό. Η εν λόγω βασική νομιναλιστική στιγμή του σπινοζισμού λοιπόν έγκειται στη θέση ότι, πολύ σχηματικά, δεν υπάρχουν «πολλά» πράγματα που να υπάγονται στην ίδια έννοια ή ορισμό, σε μια κοινή ουσία.⁴⁹ Ούτε τα κατηγορήματα λοιπόν, ούτε οι τρόποι δεν μπορούν να νοηθούν ως πολλαπλές (πραγματικά ή δυνητικά) εκφάν-

σεις μίας ουσίας: από τη μια πλευρά, τα κατηγορήματα «δεν έχουν τίποτα κοινό», δεν *εμπίπτουν* από κοινού σε καμία ουσία — αντιθέτως, *συνιστούν* μη αναγώγιμες ουσίες της υπόστασης — ενώ, από την άλλη, οι τροπικές ουσίες *συνιστούν* ενικές ουσίες, οι οποίες δεν *συνιστούν* «ούτε λογικές δυνατότητες, ούτε μεταφυσικές οντοτητες», αλλά «φυσικές πραγματικότητες». Σε κάθε περίπτωση, έστω και με διαφορετικό τρόπο, η ουσία *συνυφαίνεται* με την ύπαρξη,⁵⁰ «η ουσία, ως ουσία, έχει ύπαρξη, [...] δεν *συνιστά* δυνατότητα, αλλά διαθέτει πραγματική ύπαρξη που ανήκει στην ίδια ως τέτοια».⁵¹ Με άλλα λόγια, ο σπινοζικός νομιναλισμός, η αντι-ουσιοκρατία του, *έγκειται* στο γεγονός ότι χρησιμοποιεί την έννοια της ουσίας με ένα ριζικά νέο τρόπο, που *ενέχει* την κατάργηση της *διάκρισης* ουσίας και ύπαρξης ως *διάκριση* του *δυνάμει* και του *ενεργεία*, της ουσίας ως *δυνατότητας* και των *εκφάνσεών* της ως *δυνατών*, η οποία *οργανώνει* την ουσιοκρατική προβληματική. Πρόκειται για μια βασική όψη της ριζικής αντίθεσης του σπινοζισμού προς κάθε λογική υπερβατικότητας, δυνατότητας ή ενδεχομενικότητας, η ίδια η σπινοζική αναγκαιοκρατία, όπου «η αναγκαιότητα *συνιστά* τη μόνη προσβολή (affection) του Είναι, τη μόνη τροπικότητα»⁵² — βασική όψη της οποίας είναι η *άρνηση* του υπερβατικού Θεού-δημιουργού.

Τα «πράγματα» λοιπόν, με τη γενικότερη έννοια των «αποτελεσμάτων» της υπόστασης ή του Θεού, ως απείρως διαφοροποιημένα, δεν είναι αριθμήσιμα: *δυνάμει* αυτού ακριβώς του γεγονότος, είναι *άπειρα*: το άπειρο είναι μία μη αριθμήσιμη πολλαπλότητα. Η «θετικότητα» της *ενεχόμενης* απειρίας *έγκειται* ακριβώς στο γεγονός ότι το *εν λόγω* άπειρο δεν *προκύπτει* από την *επ' άπειρον* αρίθμηση: το «άπειρο έχει φύση», *δεν ανάγεται* σε *άπειρο άθροισμα*, δεν είναι ένας απείρως μεγάλος αριθμός: «ο αριθμός *βαίνει ad infinitum*. Το ερώτημα όμως είναι, *μπορεί να φτάσει* το ίδιο το άπειρο;»⁵³ Το γεγονός τώρα ότι «για τον Σπινόζα το άπειρο δεν είναι αριθμός, *συνεπάγεται* ότι *διαφεύγει* από κάθε έννοια διαίρεσης», δηλαδή «το άπειρο, είτε στο κατηγορημα (σε ένα είδος), είτε στην υπόσταση (απολύτως), *αποκλείει* κάθε έννοια *διαίρεσιμότητας*».⁵⁴ Έτσι, η *υπόσταση* δεν *συντίθεται* από το σύνολο των *κατηγορημάτων* της (παρά το γεγονός, ή μάλλον ακριβώς εξαιτίας του γεγονότος, ότι αυτά, ως *substantiae unius attributi*, *συνιστούν* τα «*συγκροτητικά*

στοιχεία» της),⁵⁵ όπως και το κάθε κατηγορημα δεν συνιστά το σύνολο των τρόπων του: «η αδιαίρετη υπόσταση δεν είναι το άθροισμα όλων των κατηγορημάτων της»,⁵⁶ όπως θα ήταν λάθος να θεωρήσουμε κάθε κατηγορημα «ως μετρήσιμο και συντιθέμενο από τα πεπερασμένα μέρη του, ως προς τα οποία θα μπορούσε να το εκλάβει κανείς ισοδύναμο».⁵⁷

Ας σημειώσουμε εν συντομία ότι, από την άλλη πλευρά, και για τους ίδιους ακριβώς λόγους, εάν η άπειρη πολλαπλότητα δεν είναι αριθμητικής φύσης, ομοίως και το εμμενές συστοιχό της, το Ένα, επίσης δεν συνιστά αριθμό. «Η ενότητα της υπόστασης δεν είναι αριθμητική, δεν είναι η ενότητα ενός και μόνο πράγματος, το οποίο θα υπήρχε διά του αποκλεισμού όλων των άλλων εκφάνσεών του που θα μπορούσαμε να φανταστούμε»,⁵⁸ δηλαδή των άπειρων δυνατοτήτων. Στο πλαίσιο της εμμενούς αιτιότητας λοιπόν, η άπειρη πολλαπλότητα συστοιχεί με την απόλυτη ενότητα.

Συνυπολογίζοντας τώρα όλα τα προηγούμενα, μπορούμε πλέον να δούμε υπό ποία έννοια μπορούμε να ισχυριστούμε ότι το Ένα επέχει θέση όλου ως προς τα Πολλά, υπό ποία έννοια μπορούμε να νοήσουμε αυτή τη σχέση του Ενός και των Πολλών ως έναν ολισμό: ως έναν, ακριβώς, νομιναλιστικό, εμμενειακρατικό ολισμό, αντιτιθέμενο τόσο προς τη μεταβατικότητα όσο και προς την υπερβατικότητα, εκείνον ακριβώς τον ολισμό που υποδεικνύει ο Αλτουσέρ ως κοινό αντίπαλο δέος της καρτεσιανής και της λαϊβνίτειας αντίληψης περί όλου και αιτιότητας, έναν σπινοζιστικό ολισμό, δηλαδή την αντίληψη περί δομημένου όλου, τον οποίο φέρνει στο προσκήνιο και αναδεικνύει ένας σπινοζισμός που είναι ήδη δομιστικός, και ο οποίος παρέχει τα εννοιολογικά μέσα για τη διατύπωση ενός δομισμού που είναι ήδη σπινοζιστικός. Η εμμένεια του Ενός στα Πολλά, το γεγονός ότι το Ένα δεν έχει ύπαρξη πέραν των Πολλών, και αντιστρόφως, μας επιτρέπει να νοήσουμε το Ένα ως επέχον θέση όλου ως προς τα Πολλά: το Ένα αντιπροσωπεύει την ενότητα, ακριβώς, των Πολλών. Το Ένα είναι όλα τα Πολλά και, αντιστρόφως, όλα τα Πολλά είναι το Ένα. Ωστόσο, εάν το Ένα είναι το όλον των Πολλών, τα Πολλά δεν συνιστούν μέρη του όλου· δεν συνιστούν «μέρη», με τις δύο διαθέσιμες έννοιες μέρους που επιτρέπει η «κλασική φιλοσοφία», βάσει των δύο αντίστοιχων, συμπληρωματικών αντιλήψε-

ων περί όλου: δεν είναι ούτε μερικά μέρη (καρτεσιανού τύπου), ούτε ολικά μέρη (λαϊβνίτειου τύπου). Δεν είναι μερικά μέρη, διότι η μερικότητα θα επανεισήγε τη διαιρεσιμότητα, την αριθμησιμότητα (έστω και επ' άπειρον) των μερών, τη συνθετικότητα του όλου από προϋπάρχοντα και δεδομένα μέρη, κατά μία ατομιστική, οιονεί μηχανική διαδικασία καρτεσιανού τύπου, διεπόμενη από μεταβατική αιτιότητα, που βαίνει από το απλό προς το σύνθετο. Η μη μερικότητα των στοιχείων τού όλου συνεπάγεται ότι το Ένα βρίσκεται εξ ολοκλήρου, είναι εμμενές, σε κάθε ένα από τα Πολλά, ότι «η υπόσταση είναι ολόκληρη σε κάθε ένα από τα κατηγορήματά της (εφόσον ταυτίζεται με αυτά), όπως ακριβώς ολόκληρη η έκταση είναι σε κάθε σταγόνα νερό ή ολόκληρη η σκέψη σε κάθε ιδέα».⁵⁹ Από την άλλη πλευρά, και για τους ίδιους λόγους, τα Πολλά δεν είναι ολικά μέρη, καθώς δεν συνιστούν εκφάνσεις μιας ουσίας, της εσώτερης αρχής ή της ουσίας του όλου, καθώς η διαφοροποίησή τους δεν είναι φαινόμενη αλλά πραγματική, δηλαδή άπειρη. Το όλο δεν επέχει θέση ουσίας, δεν είναι υπερβατικό ως προς τα «μέρη» του, δεν τα ολοποιεί ως μία ενότητα στην οποία θα ήταν αναγώγιμη η διαφορετικότητα και η πολλαπλότητα. Με δυο λόγια, πρόκειται σε κάθε περίπτωση για ένα σύνθετο, αλλά όχι συντιθέμενο, απείρως διαφοροποιημένο, *όλο χωρίς μέρη*.

Η εμμένεια λοιπόν, ως αντίθεση σε κάθε μεταβατικότητα και υπερβατικότητα, συνεπάγεται, αφενός, την οντολογική ταυτότητα μεταξύ αιτίας και αποτελέσματος (την ταυτότητα του είναι τους), και, αφετέρου, την άπειρη διαφοροποίηση της αιτίας στα αποτελέσματά της. Ενώ η αιτία ταυτίζεται με το αποτέλεσμα, η αιτία είναι (απολύτως) μία και τα αποτελέσματα (απείρως) πολλά. Το γεγονός αυτό έχει σημαντικές επιπτώσεις όσον αφορά την ενεχόμενη *ταυτότητα*: πρόκειται για μία ταυτότητα που, σε αντίθεση με την τυπική αντίστοιχη έννοια, μας απαγορεύει να ταυτίσουμε, ακριβώς, τους όρους της. Δεν μπορούμε να κατανοήσουμε αυτή την ταυτότητα υπό τους όρους μιας τυπικής αμοιβαιότητας: όπως δείχνει ο Μασρέ, για τον πρώτο «αναβαθμό» της εμμένειας, τη σχέση μεταξύ υπόστασης και κατηγορημάτων, δεν έχουμε να κάνουμε με μια απλή, αφηρημένη και κενή εξίσωση, για μια τυπική ταύτιση, τέτοια που θα μας επέτρεπε να αντικαταστήσουμε τον έναν όρο της με τον άλλο, δηλα-

δή να τον παραλείψουμε ή να τον *εξαλείψουμε* προς όφελος του άλλου· δεν πρόκειται για μια αδιαφοροποίητη ενότητα, αλλά για μια «ταυτότητα εν διαφορά». ⁶⁰ Στο μηχανισμό της εμμένειας, θα λέγαμε, κατά κάποιον τρόπο «μέσα» στην ταυτότητα που συνιστά το ιδιάζον χαρακτηριστικό της, «παρεμβαίνει» μια *διαφορά*, μία διαφορά εγγεγραμμένη στη ίδια την εμμενή αιτιότητα ή αποτελεσματικότητα, μία διαφορά που εκφράζεται στην (άπειρη) διαφοροποίηση, ακριβώς, των αποτελεσμάτων της. Η διαφορά αυτή μοιάζει σαν να μην έχει «τόπο», στο βαθμό που εγγράφεται στη μηδενική απόσταση, στο ανύπαρκτο χάσμα ανάμεσα στους δύο όρους μιας ταυτότητας, τον όρο της αιτίας και τον όρο των αποτελεσμάτων. Εάν, στην εμμενή αιτιότητα, παρεμβαίνει μία κάποια διαφορά μεταξύ αιτίας και αποτελέσματος, εντέλει μία διαφορά μεταξύ Θεού-αιτίας και Θεού-αποτελέσματος, που ωστόσο ταυτίζονται, είναι στο μέτρο που ο Θεός-αποτέλεσμα είναι απείρως διαφοροποιημένος. Πρόκειται λοιπόν για μία οριακή διαφορά, μία οριακή μη ταύτιση, στο πλαίσιο μίας ταυτότητας, μεταξύ δύο «επιπέδων» που είναι ένα (ή ενός που είναι δύο) και, ταυτόχρονα, μεταξύ του Ενός και των Πολλών, της ενότητας και της πολλαπλότητας.

Αυτήν ακριβώς την ιδιότυπη ταυτότητα εν διαφορά λοιπόν, την ανεξάλειπτη παρείσφρηση της διαφοράς μέσα στην ταυτότητα, τη μη ταύτιση των ταυτών, θα μπορούσαμε να τη συλλάβουμε υπό την οριακή κατηγορία, που έχουμε ήδη προτείνει κατά την πραγμάτευση του σπινοζιστικού δομισμού, μιας *αναιρούμενης αλλά ανεξάλειπτης δυϊκότητας*, ανάμεσα στον πόλο ή το «επίπεδο» της αιτίας, του εκφραζομένου, και του πόλου ή του «επιπέδου» των αποτελεσμάτων ή των εκφράσεων: ενώ λοιπόν ο Θεός «είναι ένα» με τα πράγματα τα οποία παράγει, τα αποτελέσματά του ⁶¹ –και για να είναι «ένα» (όπως θα επιχειρήσουμε να δείξουμε αναλυτικότερα σε λίγο)– κατά κάποιον τρόπο χρειάζεται επίσης και να «είναι δύο»: στη μεταξύ τους ενότητα είναι απαραίτητο ένα οριακό, ελάχιστο «υπόλοιπο» δυϊκότητας. Είναι ως εάν να χρειάζεται ένα ελάχιστο «υπερβατικότητας» για να εδραιωθεί η αντι-υπερβατικότητα. Ακριβώς αυτό το φαινομενικό παράδοξο, ισχυρίζομαι, μπορεί να διαβαστεί στις αινιγματικές, κατ'επίφασιν αντινομικές, διατυπώσεις του Γκερού, διά των οποίων σχολιάζει την έννοια της εμμένειας στην *Ηθική*. ⁶² Εκεί ο Γκερού επιση-

μαίνει ότι, ενώ ο Θεός, δυνάμει της αιτιότητάς του και της ουσίας του, βρίσκεται σε αμοιβαία εμμένεια ως προς τα αποτελέσματά του, είναι αδιαχώριστος από αυτά και δεν είναι παρά «ένα» με αυτά, από την άλλη πλευρά, και πάλι από την οπτική της αιτιότητας και της ουσίας του, δηλαδή για τους ίδιους λόγους, ο Θεός είναι διακριτός από τα αποτελέσματά του· και καταλήγει: «η εμμένεια του Θεού στα πράγματα συμβαδίζει λοιπόν με μια κάποια υπερβατικότητα». Στη συνέχεια χρειάζεται να καταφύγει σε ακόμα πιο αμήχανες διατυπώσεις, όταν αναλύει την αντίθεση μεταξύ εμμένειας και μεταβατικότητας: ενώ η δεύτερη έγκειται, πρώτον, στην πραγματική διάκριση ανάμεσα στην αιτία και σε ό,τι την υφίσταται, δεύτερον, στην εξωτερική συνάντηση μεταξύ των δύο, και τρίτον, στη διαφορά ανάμεσα στα δύο, «η σπινοζική εμμένεια, που ενέχει την ενότητα αιτίας και αποτελέσματος, αποκλείει όλα αυτά τα χαρακτηριστικά (εκτός ίσως του τελευταίου, το οποίο απλώς μετριάζεται)». Όπως όμως διευκρινίζει αμέσως μετά, «εάν το αποτέλεσμα διαφέρει από την αιτία, η διαφορά αυτή είναι μετριασμένη (atténuée) εκ του γεγονότος ότι αυτό [το αποτέλεσμα] δεν είναι παρά αυτή η ίδια η αιτία»!

Θα μπορούσε βέβαια να αναρωτηθεί κανείς τι μπορεί να σημαίνει μία «μετριασμένη» διαφορά, δηλαδή μη ταύτιση, όπως και τι μπορεί να σημαίνει «μία κάποια» ή ένα «υπόλοιπο» υπερβατικότητα(ς), δεδομένου ότι η υπερβατικότητα και η διαφορά μοιάζουν να επιδέχονται απλώς κατάφαση ή άρνηση. Ισχυρίζομαι, εν προκειμένω, ότι για να κατανοήσουμε την αναγκαιότητα αυτών των φαινομενικά συμβιβαστικών εκφράσεων, τον αναπόδραστο χαρακτήρα τους όσον αφορά τη σπινοζική εμμένεια, χρειάζεται να πάρουμε τις αποστάσεις μας από μία κυριολεκτική κατανόησή τους. Χρειάζεται να αποσαφηνίσουμε ότι το εν λόγω «υπόλοιπο» διαφοράς δεν παρεισάγει μια κάποια (έστω «μετριασμένη») μεταβατικότητα ή υπερβατικότητα, δεν συνιστά «μετριασμό» της εμμένειας. Αντιθέτως, η εδραίωση της εμμένειας ως αντίθεσης με την υπερβατικότητα και τη μεταβατικότητα επιβάλλει αυτή τη μηδενική αλλά ανεξάλειπτη δυϊκότητα: η τελευταία διασφαλίζει την οριοθέτηση της εμμένειας απέναντι στην υπερβατικότητα και τη μεταβατικότητα. Πρέπει, εν προκειμένω, να κατανοήσουμε το μηχανισμό της θεωρητικής αλληλεγγύης μεταξύ της μεταβατικότητας και της υπερβατικότητας (ας πούμε, σχη-

ματικά, μεταξύ της καρτεσιανής και της λαϊβνίτειας αντίληψης, για να επανασυνδεθούμε με τα προηγούμενα), η οποία τις καθιστά αμοιβαίως συμπληρωματικές στο πλαίσιο της «κλασικής φιλοσοφίας», ενώ ταυτόχρονα τείνει να εξοβελίσει κάθε σκέψη που δεν εμπίπτει στο σύστημά της· πρόκειται για το μηχανισμό που ανάγκασε τον Σπινόζα (αλλά και το σπινοζιστικό δομισμό) να πληρώσει το κόστος μιας αξεπέραστης εννοιολογικής έντασης για να τον αμφισβητήσει – μία ένταση που ελπίζω να έχει αρχίσει πλέον να διαγράφεται: όπως λέει ο Γκερού, «όσο εξαλείφουμε τη μεταβατικότητα, τόσο εξαλείφουμε και την υπερβατικότητα· ωστόσο, ακόμα και εάν αναιρέσουμε πλήρως την πρώτη, αυτό δεν σημαίνει ότι και η δεύτερη θα αναιρεθεί επίσης εξ ολοκλήρου».⁶³ Ας επιμείνουμε εδώ: παρά τη μεταξύ τους αλληλεγγύη –ή μάλλον ακριβώς εξαιτίας της, όπως θα υπαινιχθούμε ευθύς αμέσως– η ολοκληρωτική εξάλειψη της μεταβατικότητας δεν συνιστά ολοκληρωτική εξάλειψη της υπερβατικότητας· θα μπορούσαμε να μετασχηματίσουμε αυτό τον ισχυρισμό, αντιστρέφοντάς τον: η ολοκληρωτική εξάλειψη της υπερβατικότητας, δηλαδή η εξάλειψη της δυϊκότητας για την οποία κάνουμε λόγο, δεν θα συνιστούσε εξάλειψη της μεταβατικότητας· *αντιθέτως*, θα συμπληρώναμε, θα την επανόρθωνε: η ολοσχερής εξάλειψη της δυϊκότητας ανάμεσα στην αιτία και τα αποτελέσματά της δεν θα συνιστούσε την απόλυτη εμμένεια, αλλά την απεμπόλησή της. Η αιτία θα είχε πλέον απορροφηθεί από το ίδιο το πεδίο των αποτελεσμάτων, όπου δεν θα ήταν εμμενής παρά μόνο κατά μια τετριμμένη έννοια, και θα εξέπιπτε στο ακριβώς αντίθετο της, όπου μια αιτία είναι αποτέλεσμα μιας άλλης αιτίας κ.ο.κ., σε ένα μονοδιάστατο σύμπαν όπου αποκλείεται, ακριβώς, η *causa sui*, η αιτία εαυτού, και ως εκ τούτου η ίδια η εμμένεια. Καταστρέφοντας πλήρως την οικονομία της εμμένειας, η κίνηση αυτή θα απορροφούσε την υπόσταση στο μονοδιάστατο «επίπεδο» των τρόπων (θα λέγαμε «τρόπων χωρίς υπόσταση»), θα αποκαθιστούσε δηλαδή μια αλυσίδα εξωτερικών, μηχανικών, μεταβατικών αιτιακών συνδέσεων, που θα επεκτεινόταν στο άπειρο (δηλαδή όπου το άπειρο θα έχανε το θετικό χαρακτήρα που έχει στο πλαίσιο του σπινοζισμού). Αυτό ακριβώς αποδεικνύει ο Μασρέ όταν ισχυρίζεται ότι η παράβλεψη της εκφραστικής σχέσης που συνδέει την υπόσταση με τους τρόπους οδηγεί στην αδυνα-

μία να συλλάβουμε τη φύση με όρους ενότητας, παρά μόνο με όρους μιας επ' άπειρον διαδοχής ενδεχομενικών συναντήσεων, «στο επίπεδο των οποίων καμία εμμενής αναγκαιότητα δεν μπορεί να υφίσταται», πράγμα που δεν είναι παρά η αντικατοπτρική εικόνα μιας υπερβατικής αντίληψης με όρους σκόπιμης τάξης.⁶⁴

Η έννοια της εμμένειας λοιπόν, όπως την επεξεργάζεται η δομιστική σπινοζιστική παράδοση, ενέχει στο ίδιο το θετικό περιεχόμενό της μια συγκροτητική, καταστατική ένταση: ανάμεσα στην ταυτότητα και τη διαφορά, ανάμεσα στο «επίπεδο» της πολλαπλότητας και διαφοροποίησης και εκείνο της ενότητας, ανάμεσα στα Πολλά και το Ένα, ανάμεσα στην άρνηση ενός «βάθους του Είναι» και σε μία κάποια κατάφασή του. Είναι αυτό ακριβώς που αναγνωρίζει ο Γκερού όταν καταλήγει ότι «η υπερβατικότητα μπορεί να διατηρηθεί ακόμα και εάν δεν υπάρχει καμία λύση της συνέχειας ανάμεσα στο εκείθεν (την αιτία) και το εντεύθεν (το αποτέλεσμα), και ακόμα όταν η διαφορά ανάμεσα στο αποτέλεσμα και την αιτία δεν συνεπάγεται την πραγματική τους διάκριση».⁶⁵ Εμείς, επαυξάνοντας στη βάση όσων προηγήθηκαν, θα προσθέταμε απλώς ότι αυτό το υπόλοιπο «υπερβατικότητας», σύμφωνα με τον Γκερού, όχι απλώς μπορεί, αλλά επιβάλλεται να διατηρηθεί, ούτως ώστε να μην υπάρχει καμία λύση της συνέχειας ανάμεσα στο εκείθεν και το εντεύθεν, δηλαδή ούτως ώστε να καταργηθεί η διάκριση μεταξύ εκείθεν και εντεύθεν, η ίδια η υπερβατικότητα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Περιοριζόμαστε εδώ στους συγγραφείς των βασικότερων μελετών που είδαν το φως κατά τη διάρκεια της περιόδου ακμής του δομισμού.

2. Ο ίδιος ο Althusser θα προσδιορίσει το φιλοσοφικό του εγχείρημα ως «παρέκβαση» μέσω Σπινόζα προς τη φιλοσοφία του Marx.

3. W. Montag, «Preface», στο W. Montag και T. Stolze (επιμ.), *The New Spinoza*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1997, σ. xvi.

4. Ο Warren Montag, στο κείμενο που μόλις αναφέρθηκε, ισχυρίζεται ακριβώς ότι η αλτουσερική αυτοκριτική «ισχύει εξίσου για τη φιλοσοφική γενιά του (τουλάχιστον σε ένα σημαντικό μέρος της) όσο και για τον εαυτό του» (στο ίδιο, σ. ix).

5. Λ. Αλτουσέρ, *Στοιχεία αυτοκριτικής*, Αθήνα 1983, σ. 51 (μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη: οι εμφάσεις, εκτός από την τελευταία, έχουν προστεθεί).

6. Στο ίδιο, σ. 44-45. Η έμφαση έχει προστεθεί.

7. Μπορούμε να δώσουμε εδώ δύο παραδείγματα, συναφή άλλωστε: τον ίδιο τον Althusser, στις σελίδες ακριβώς του *Lire le Capital* όπου ερωτοτροπεί με το δομισμό, στις οποίες θα αναφερθούμε διεξοδικότερα στη συνέχεια, και τη λακανική σχολή, μέσω κυρίως των επεξεργασιών του J.-A. Miller περί της «δράσης της δομής» και της «μετωνυμικής αιτιότητας» (J.-A. Miller, «Action de la structure», *Cahiers pour l'analyse*, τ. 9, 1968, σ. 95), επεξεργασίες τις οποίες επικαλείται ο ίδιος ο Althusser ως βασική συνεισφορά στην επεξεργασία της δομικής αιτιότητας (βλ. L. Althusser et al., *Lire le Capital*, PUF, Παρίσι 1996, σ. 405).

8. W. Montag, «Althusser's Nominalism: Structure and Singularity», *Rethinking Marxism*, τόμ. 10, τ. 3, σ. 65-73.

9. Στο ίδιο, σ. 69.

10. Λ. Αλτουσέρ, *Φιλοσοφικά*, Ο Πολίτης, Αθήνα 1994, σ. 115-116.

11. Στο ίδιο, σ. 110 και 39.

12. L. Althusser, *For Marx*, Λονδίνο 1977, σ. 104.

13. Montag, *ό.π.*, σ. 69.

14. Althusser et al., *ό.π.*, σ. 32-40.

15. Στο ίδιο, σ. 405.

16. Ο ίδιος ο Althusser νιώθει συχνά τον πειρασμό να κάνει λόγο για την «λανθάνουσα δομή» ενός πεδίου (*For Marx*, *ό.π.*, σ. 145).

17. Montag, *ό.π.*, σ. 69: η έμφαση έχει προστεθεί.

18. Στο ίδιο, σ. 71.

19. Althusser et al., *ό.π.*

20. Montag, *ό.π.*, σ. 65-73.

21. Βλ. G. Deleuze, «A quoi reconnaît-on le structuralisme?», στο F. Chatelet (επιμ.), *La Philosophie au XXe siècle*, Marabout, Παρίσι 1979, όπως επίσης και Γ. Φουρτούνης, *Λογί Αλτουσέρ: το αναπόδραστο μιας αδύνατης θεωρίας* (διδασκατορική διατριβή, αδημοσίευτη), Αθήνα 1998.

22. Montag, «Preface», *ό.π.*, σ. xvi.

23. Montag, «Althusser's Nominalism...», *ό.π.*, σ. 70.

24. Althusser et al., *ό.π.*, σ. 405.

25. Montag, *ό.π.*, σ. 71.

26. Χαρακτηρίζοντας «ατομιστική» την καρτεσιανή αντίληψη, εν προκειμένω, δεν παραβλέπουμε το γεγονός ότι ο Descartes αρνείται την ύπαρξη ατόμων, με τη στενή έννοια – έστω και εάν η τελευταία είναι γνωστό ότι παρουσιάζει μεγάλα προβλήματα στο πλαίσιο της καρτεσιανής θέσης περί διαιρεσιμότητας της εκτεταμένης υπόστασης (της έκτασης). Θυμίζουμε ότι ο ατομισμός νοείται εδώ με τη γενικότερη έννοια της προτεραιότητας των μερών έναντι του όλου, ως η αντίληψη που ανάγει το όλο σε μια σύνθεση που προχωρά από δεδομένα μέρη προς το όλο, η

οποία μπορεί με μεγαλύτερη ασφάλεια να χαρακτηριστεί ως «καρτεσιανή», και όχι αναγκαστικά με τη στενότερη έννοια μιας οντολογικής παραδοχής περί μη περαιτέρω διαιρέσιμων, απλούστατων στοιχείων.

27. Montag, *ό.π.*, σ. 72.

28. Althusser et al., *ό.π.*, σ. 402-403.

29. Στο ίδιο, σ. 396.

30. Βλ. τη διατύπωση του Montag: «ένας κόσμος στην καθαρή θετικότητα του είναι του».

31. Επιβάλλεται εδώ να προλάβω μια ενδεχόμενη ένσταση: θα μπορούσε να πει κανείς ότι και η διατύπωση του Althusser, σύμφωνα με την οποία η δομή είναι «ένας ειδικός συνδυασμός των αποτελεσμάτων της», εμπίπτει εξίσου σε αυτή τη γενική ατομιστική σύλληψη όλου: μήπως ο συνδυασμός δεν αποτελεί μια μορφή αμοιβαίας προσαρμογής ή συνάρθρωσης, μια συν-ύπαρξη ή ένα σύν-ολο, των αποτελεσμάτων-στοιχείων, πράγμα που θα τα υποβίβαζε αυτομάτως σε μέρη της, με την πλέον τετριμμένη έννοια; Ωστόσο ο Althusser φροντίζει, σε κάθε ευκαιρία, να διακρίνει ριζικά τον εν λόγω δομικό συνδυασμό από κάθε εκδοχή «συνδυαστικής προ-δεδομένων στοιχείων». Δεν θα έπρεπε, κατά τη γνώμη μου, να αναλωθούμε εδώ στη διερεύνηση της ειδοποιού διαφοράς μεταξύ «συνδυασμού» και «συνδυαστικής», πέραν του γεγονότος ότι η δεύτερη αφορά *προ-δεδομένα, προ-υπάρχοντα* στοιχεία. Το ουσιώδες γνώρισμα της ατομιστικής αντίληψης περί όλου δεν έγκειται στον τύπο σχέσης που διατηρούν τα προ-δεδομένα στοιχεία, αλλά στο γεγονός ακριβώς ότι αυτά εκλαμβάνονται ως προ-δεδομένα.

32. Αντιλαμβάνομαι ότι ο ισχυρισμός αυτός ακούγεται ριψοκίνδυνος όσον αφορά το δομισμό, ακόμα και το δομισμό για τον οποίο γίνεται εδώ λόγος, το σπινοζιστικό δομισμό. Ας δώσω λοιπόν, εξαιρετικά βιαστικά και σχηματικά, δύο παραδείγματα αντλημένα από το μαρξιστικό δομισμό του Althusser. Ας πάρουμε πρώτα την περίπτωση του στοιχείου της δομής κάθε τρόπου παραγωγής και κάθε κοινωνικού σχηματισμού που συνιστά το οικονομικό στοιχείο, η ενότητα των παραγωγικών σχέσεων και των παραγωγικών δυνάμεων υπό την πρωτοκαθεδρία των παραγωγικών σχέσεων. Η συνεισφορά του δομιστικού μαρξισμού, εν προκειμένω, έγκειται εν πολλοίς στη θέση ότι *όλα* τα στοιχεία της δομής, με προεξάρχοντα το ιδεολογικό και το πολιτικό στοιχείο, βρίσκονται αποτυπωμένα στο οικονομικό επίπεδο, και μάλιστα είναι πάντοτε-ήδη ενεργά στη συγκρότησή του: οι παραγωγικές σχέσεις ενέχουν τις ειδικές ιδεολογικές και πολιτικές σχέσεις του εκάστοτε τρόπου παραγωγής και κοινωνικού σχηματισμού. Ως εκ τούτου, μπορούμε να πούμε ότι *ολόκληρη η κοινωνική δομή βρίσκεται στο συγκεκριμένο, στο οικονομικό στοιχείο της*. Υπ' αυτήν ακριβώς την έννοια το οικονομικό στοιχείο της δομής συνιστά αποτέλεσμα της: *την προϋποθέτει ολόκληρη*. Δεύτερο παράδειγμα, το ιδεολογικό στοιχείο: αυτό, στο ώριμο έργο του Althusser, συγκροτείται από τους Ιδεολογικούς Μηχανισμούς του Κράτους (IMK). Βάσει όμως του ίδιου του ορισμού του IMK, κάθε κοινωνικός «μηχανισμός», και ανάμεσά τους και οι μηχανισμοί που εμπλέκονται

στη λειτουργία του οικονομικού ή του πολιτικού επιπέδου, συνιστά και ΙΜΚ, έτσι ώστε η ολότητα των ΙΜΚ να είναι συνεκτατή με ολόκληρη την κοινωνική δομή, πράγμα που επίσης θα μπορούσαμε να διατυπώσουμε λέγοντας ότι ολόκληρη η κοινωνική δομή βρίσκεται στο συγκεκριμένο, το ιδεολογικό στοιχείο της.

33. Althusser, *For Marx*, ό.π., σ. 113, 199.

34. Η εύστοχη, στη συνοπτικότητά της, διατύπωση είναι του ίδιου του Montag (ό.π., σ. 70). Όσον αφορά το ζήτημα της λαϊβνίτειας έκφρασης, χρειάζεται να επισημάνουμε εδώ ότι ο Althusser φέρνει τον Σπινόζα σε μια διμέτωπη αντιπαράθεση εξίσου με τον Descartes και τον Leibniz, κατά τρόπο ώστε ο αλτουσεριανός σπινοζισμός να περνά (και) μέσα από την αντίθεσή του με τη λαϊβνίτεια εκφραστικότητα (συγκροτητική αρχή του «πνευματοκρατικού» όλου). Η κατάστρωση αυτή μοιάζει να αντιλέγει στη βασική προκείμενη του παρόντος κειμένου, καθώς φέρνει τον Althusser αντιμέτωπο, και όχι «συνοδοιπόρο», μιας βασικής συνιστώσας αυτού που ονομάζουμε «δομιστικό σπινοζισμό», και συγκεκριμένα της απaráκαμπτης μελέτης του Gilles Deleuze *Ο Σπινόζα και το πρόβλημα της έκφρασης*. Εκεί ο Deleuze διερευνά τον κοινό αντι-καρτεσιανισμό των Σπινόζα και Leibniz, και μάλιστα επικεντρώνεται ακριβώς στην έννοια της έκφρασης, στην οποία εντοπίζει εν πολλοίς την κοινή αντικαρτεσιανή τομή του Σπινόζα και του Leibniz. Ωστόσο τα πράγματα διασαφηνίζονται, τουλάχιστον από την προοπτική της προσέγγισής μας, στο μέτρο ακριβώς που ο Deleuze διακρίνει τη σπινοζική από τη λαϊβνίτεια έκφραση με καθοριστικό κριτήριο την εμμένεια: μόνο η σπινοζική εκφραστικότητα είναι εμμενιοκρατική.

35. Althusser et al., ό.π., σ. 403. Το απόσπασμα αναφέρεται στις θεωρητικές δυσκολίες του Marx: ωστόσο περιγράφει εξίσου καλά και την εποχή της διαμόρφωσης του σπινοζιστικού δομισμού και, παρεμπιπτόντως, εξηγεί και την «παρέκβαση μέσω Σπινόζα» προς τη φιλοσοφία του Marx, που χαρακτήρισε εν πολλοίς το δομιστικό μαρξισμό.

36. M. Gueroult, *Spinoza*, τόμ. Α', Παρίσι 1968, σ. 295.

37. Ενδεικτικά, μπορούμε να επισημάνουμε εδώ ότι σε μερικές από τις πλέον αντιπροσωπευτικές σπινοζικές μελέτες του αγγλοσαξονικού χώρου [όπως είναι αυτές του J. Bennett, *A Study of Spinoza's Ethics* (Indianapolis 1984), του E. Curley, *Behind the Geometrical Method* (Princeton 1988), αλλά και στο *Cambridge Companion to Spinoza* (επιμ. D. Garrett, Cambridge 1996)], το λήμμα «εμμένεια» απουσιάζει ολότελα από το ευρετήριο όρων (index) στο τέλος των αντίστοιχων τόμων.

38. Gueroult, ό.π., σ. 296.

39. Στο ίδιο, σ. 300.

40. G. Deleuze, *Expressionism in Philosophy: Spinoza*, Νέα Υόρκη 1990, σ. 175.

41. Gueroult, ό.π.

42. Deleuze, ό.π., σ. 42.

43. Στο ίδιο, σ. 100.

44. Gueroult, ό.π., σ. 299.

45. Deleuze, *ό.π.*, σ. 99.

46. Στο ίδιο, σ. 100.

47. Στο ίδιο, σ. 16.

48. Στο ίδιο, σ. 28.

49. Είναι αλήθεια ότι ο Deleuze, σε ένα πρώτο βήμα του επιχειρήματός του, μοιάζει να αναγνωρίζει μία περιορισμένη αρμοδιότητα της αριθμητικής διάκρισης όσον αφορά τους υπαρκτούς τρόπους, δηλαδή να δέχεται ότι οι τρόποι, από μία ορισμένη προοπτική, επιδέχονται αριθμητική διάκριση και αρίθμηση (Deleuze, *ό.π.*, σ. 33). Ωστόσο, όπως ο ίδιος διευκρινίζει αργότερα (σ. 203), η διάκριση αυτή είναι, ακριβώς, τροπική και όχι πραγματική, δηλαδή είναι και εδώ ενεργός η αποσύνδεση της αριθμητικής και της πραγματικής διάκρισης: η διάκριση των τρόπων μεταξύ τους, όσο και η διάκριση των τρόπων από το κατηγορημά τους, είναι αυστηρά τροπική και όχι πραγματική. Η μη πραγματικότητα της αριθμητικής, τροπικής διάκρισης, με τη σειρά της, παραπέμπει στη φαντασία, η αριθμητική διάκριση ισχύει από την προοπτική της φαντασίας και μόνο. Στην πραγματικότητα, θα πει ο Deleuze, ο αριθμός ποτέ δεν εκφράζει επαρκώς τη φύση των τρόπων, αλλά αποτελεί μόνο έναν αφηρημένο τρόπο να σκεφτούμε τους τρόπους (σ. 203). Αυτό συναρτάται με τον τροπικό, και όχι πραγματικό, χαρακτήρα της διαιρεσιμότητας των κατηγορημάτων, με το γεγονός δηλαδή ότι τα κατηγορήματα έχουν τροπικά, και όχι υποστασιακά, μέρη (σ. 191).

50. Ακόμα και στην περίπτωση των ουσιών των μη υπαρκτών τρόπων, οι οποίες στον Σπινόζα παύουν να αποτελούν δυνατότητες.

51. Deleuze, *ό.π.*, σ. 192-193.

52. Στο ίδιο, σ. 38.

53. Στο ίδιο, σ. 33.

54. P. Macherey, *Hegel ou Spinoza?*, Maspero, Παρίσι 1979, σ. 124.

55. Gueroult, *ό.π.*, σ. 109.

56. Macherey, *ό.π.*, σ. 124.

57. Deleuze, *ό.π.*, σ. 33.

58. Macherey, *ό.π.*, σ. 223.

59. Στο ίδιο, σ. 124.

60. Στο ίδιο, σ. 118-119.

61. Gueroult, *ό.π.*, σ. 299.

62. Στο ίδιο, σ. 299-300.

63. Στο ίδιο, σ. 300.

64. Macherey, *ό.π.*, σ. 216.

65. Gueroult, *ό.π.*, σ. 300.